

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184320

UNIVERSAL
LIBRARY

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

No. 119.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRĪ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By Goswâmi ŚrĪ Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus IX.

BENARES:

Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya Vilâs Press,
BENARES.

1906.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

P. 3.

Call No.

5181.48

Accession No.

511730

V1750

Author

वकुवाचार्य

Title

श्रीमदणुशास्त्रम्. Fasciculus-9

This book should be returned on or before the date

1906.

last marked below.

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः ।

तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति ।
प्राणशब्दप्रयोगः प्रियत्वाय प्राणा इन्द्रियाणि ।

तथा प्राणः ॥ पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भू-
तानामुत्पत्तिक्रमादिकं विचार्य ततो जीवस्वरूपं विचारितम् । इ-
न्द्रियादीनां तु स्वरूपादिकं न विचारितमिति तुरीये पादेऽवसर-
सङ्गतिं बाधयन्तः पादप्रयोजनमाहुः । * जीवशरीरेत्यादि * । जी-
वस्थूलशरीरमध्यवर्तिनां लिङ्गशरीरघटकानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां
प्राणानां च विचारार्थं पादारम्भ इत्यर्थः । अत्रैतेषां शरीरान्तरव-
र्त्तित्वोक्त्वा शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शितम् । तत्र द्वयी
विधा सम्भाव्यते । शरीरवदुत्पत्तिनाशशालित्वं वा जीववद्गत्या-
गतिशालित्वं वा । आद्यायां वियदादिवद् ब्रह्मकार्यत्वम् । द्वितीयस्यां
जीववद् ब्रह्मांशत्वम् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तुभयथाऽपि सिद्धिर-
तोऽत्रोभयोर्मध्यं किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां प्राणादिनित्यताग-
मकस्य श्रुतावनुपलम्भाद्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्र जन्मोपल-
म्भाच्च कार्यत्वमेव विवक्षितमिति पूर्वपक्षे प्रवृत्तमिदं सूत्रमित्या-
शयेन व्याचक्षते । * तत्र जीवमित्यादि * । अतीतपादान्ते अदृष्टा-
नियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तस्संनिहितं तथापि तद्वत् प्रा-
णानां निराकार्यत्वाभावेनादृष्टधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वाभावात् ततः पूर्वं
प्रकृतो यो जीवः स एव वियदाद्यपेक्षया सन्निहित इति जीवसमान-
धर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशतीत्यर्थः । नन्वान्तराणां सर्वेषामत्र विच्चा-
र्यत्वात् तथा करणानीति वक्तव्ये कथं प्राण एवात्रोक्त इत्यत
हुः * प्राणशब्देत्यादि * । ननु तथापि मुख्ये तद्वाचके पदेऽनुक्ते कथं
तेषामवगम इत्यत आहुः * प्राणा इन्द्रियाणीति * । अथ ह प्राणा

मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगसागतीनामित्यारभ्य सर्वो-
पपत्तिरत्रातिदिष्टा, चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ् निरूपणम् ।
ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपादिश्यन्त इति चेत् । न । सत्यम्
अस्ति तत्रापि, ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ॥ १ ॥

अहं श्रेयसि व्यूहिर इत्यादिश्रुतौ प्राणशब्द इन्द्रियेषु प्रसिद्ध इति
सोऽपि मुख्यप्राय इति ततोऽपि सुखेनावगम इत्यर्थः । तर्हि कथमे-
कवचनप्रयोग इत्यत आहुः । * मनस इत्यादि * । लिङ्गशरीरे त-
स्यैव प्राधान्यात् तथेत्यर्थः । ननु प्राणेषु वियदादिधर्मातिदेशे, स प्रा-
णमसृजतेति श्रुत्युक्तं सृज्यत्वरूपं जन्यलिङ्गमतिदेशकम् । जीवध-
र्मातिदेशे किमतिदेशकमित्यत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । स
यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति यथा महारा-
जो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवैष
एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते । स यदा प्र-
तिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठेरन्नवम-
सैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त इत्यादिपृक्ता जीवसह-
भावावबोधिका या सर्वानुपपत्तिः सैव, विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये
भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायाज्जीवसमानधर्मातिदे-
शकत्वेनोपदिष्टेत्यर्थः । ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मातिदेशस्या-
र्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव प्रणीतं स्यात् पृथक्पादान्तरे वि-
चारस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * चिदंशेत्यादि * । तथाच जड-
त्वाद्वियदादितुल्यत्वं सम्भाव्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्विचार इत्यर्थः ।
अत्र जीवसाम्यममन्वानः पृच्छति । * नन्वित्यादि * । ननु सर्वो-
पपत्तिमध्ये तद्गुणसारत्वतद्व्यपदेशौ गुणानां यावदात्मभावित्व-
मन्ये च धर्माः प्रविष्टास्ते च प्राणविषयका न प्रसिद्धास्ते कथमु-
च्यन्ते इत्यर्थः । अत्र समाद्धने । * नेत्यादि * । अयं पर्यनुयोगो
न कार्यः । बृहदाण्यके, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्युक्तं स-
त्यमस्ति । तैत्तिरीये तत्र प्राणंऽपि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति व्यपदे-
शोऽस्ति । एवं षडाचार्यब्राह्मणे प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयेषु प्राणो

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिगौणी भविष्यति । न । गौण्यसम्भवा-
त् । सा श्रुतिगौणी न सम्भवाते । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे
गौणीति कथं सम्भवति ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

वै ब्रह्म वाग् वै ब्रह्मेति व्यपदेशोऽस्ति । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो
जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविते सर्व-
प्राणनरूपो ब्रह्मगुणः प्राणोऽस्ति । चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति ते
षां स्वस्वकार्यक्षमत्वमपि ब्रह्मगुण एव तत्तदिन्द्रियेष्वस्ति । स एव
च तेषु सारभूतो जडान्तरेभ्यो वैलक्षण्यसम्पादकत्वात् । स च ध-
र्मो यावत्तत्स्थिति तेषु तिष्ठतीति कार्यबलादेवावगम्यते । इन्द्रियव-
धस्तु कार्याक्षमत्वमेव, न नाशः । पुनः शरीरान्तरेऽपि संश्लिधाना-
त् । अतस्तद्गुणसारत्वादयस्तत्रोपादिश्यन्ते इति न पर्यनुयांगाव-
काशः । तथाच जीवधर्माणां भूयस्त्वात् तेषामेवातिदेशो युक्तो न
वियदादिधर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ अतिदेशकमाक्षिपति । * नन्वित्यादि * ।
ननु नित्यत्वस्याश्रवणादुत्क्रान्त्यागतिश्रुतिर्नाशोत्पत्तिपरतया सत्य-
त्वादिश्रुतिश्चोपासनापरतया गौणी भविष्यतीति न तासामतिदेश-
कत्वमित्यर्थः । अत्र समादधते * नेत्यादि * । कुतः ? गौण्या अ-
सम्भवो गौण्यसम्भवस्तस्मात् । अत्र तथेति पूर्वस्मादनुवर्त्तते । ए-
वमग्रेऽपि । तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानि चत्वार्यग्निमाणि सूत्राणीति फ-
लति । असम्भवं व्युत्पादयन्ति । एकैवंत्यादि । स यदाऽऽस्मादित्यत्र
द्वितीया उत्क्रामतीति श्रुतिस्तु सर्वेषां सहभावं विधातुं पूर्वामेवां-
त्क्रान्तिमनुवदत्यतः पूर्वोक्तैकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणेषु गौणीति
युगपद्बृत्तिद्वयविरोधान्न सम्भवतीति न तासामतिदेशकत्वहानि-
रित्यर्थः । एतेनैव जीवे गौणी, प्राणेषु मुख्येति वदन्त एकदेशिनोऽपि
प्रत्युक्ताः । वैरूप्यस्य तौल्यादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ अत्रापि तथेत्यनुवर्त्तते । सूत्रप्रयोजनमा-

जडत्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणा-
दीनां स्थितिः श्रूयते । असद् वा इदमग्र आसीत् तदाहुः, किं
तदसदासीदित्यृषयो वा व तेषु असदासीत् तदाहुः, के ते ऋषय
इति प्राणा वा ऋषय इति । ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमे-
वाद्वितीयमिति विरोध इतिचेत् । न । स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र निषि-
द्धयते । जीववत् । न तूद्गमः । उद्गमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः ।
चकारान्मोक्षे तस्यापि सम्पत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । एतस्माज्जा-
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ ३ ॥

हुः । * जडत्वेनेत्यादि * । जडानां भूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्ता-
घतैव प्राणानामप्युत्क्रान्त्यादिः सम्भाव्यत इति तदभावाय प्राणानां
नित्यत्वविचारः क्रियत इत्यर्थः । तमेवाहुः । * सृष्टेरित्यादि * । श्रु-
तिस्तु वाजिनामग्निप्रकरणस्था । अत्र प्राणा इति बहुवचनमिन्द्रिया-
णां गमकम् । छान्दोग्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्या-
दि * । * नेत्यादि च * । तथाच न तस्याः श्रुतेर्विरोधो, नाप्यनित्य-
त्वमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । यथा सृ-
ष्टेः प्राक् स्थित्या नित्यत्वं लभ्यते तथा मोक्षे तदीयप्राणादेर्ब्रह्मसम्पत्तिः
श्रूयते शारीरब्राह्मणे । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयते
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति । अत्रैव समवनीयन्त इति । उत्क्रमहेतूना-
मविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वाद् ब्रह्मण्येव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । नचेयं
जीवन्मुक्तव्यवस्थेति शङ्क्यम् । तत्रोत्क्रमशङ्काया एवाभावेन तदभा-
वानुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्रे अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तदर्शनेन स्थू-
लदेहेत्यागस्यैव तत्र लाभाच्च । अतो नित्यत्वार्थं साऽपि संगृह्यत
इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरपीडामाशङ्क्य परिहरन्ति । * एतस्मादित्यादि * ।
तथाच विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं, तथाऽत्र प्रादुर्भाव इति
तत्सादृश्यम् । स्वरूपोत्पत्तेरपि विभागानन्तरभावित्वात् स्ना-
द्युत्पत्तेरपि न विरोधोऽतो न तस्या अपि पीडेत्यर्थः । विसर्ग-
स्यापि विभागरूपत्वाद्यमेव न्यायः, स प्राणमसृजतेत्यत्रापि द्रष्ट-

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति । तस्य यजुरेवं शिर इति ।
तथाच वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वमनसः कथमुत्पत्तिः॥४॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा

व्यः । एतेन श्रुत्यविरोधप्रतिपादनरूपत्वाद्ध्यायसङ्गतिरपि स्मारि-
ता ह्येया ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ननु सृष्ट्यादौ प्राणस्थितिश्रुतेरवान्तरप्र-
लये प्रागवास्थितप्रजापतिप्राणसत्ताप्रतिपादनेनाऽप्युपपद्यमानत्वाद्
तथा प्राणनित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कनायामिदं सूत्रमाहेत्याशयेन व्या-
कुर्वन्ति । * मन इत्यादि * । पूर्वया श्रुत्या मनोवाचोः पूर्वोत्तरभा-
वेऽन्यथा च मनोमयस्य वेदात्मकत्वे बोधिते मनोवाचोर्वृत्तिभेदा-
देव भेदो, न तु स्वरूपत इति सिद्धौ, निश्चसितश्रुत्या, वाचा विरू-
पनित्ययति श्रुत्या च वेदानां निश्चसिरूपतया नित्यतया च स्वरूपत
उत्पत्त्यभावादुद्गममात्रमेव । तथा सति तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथ-
मुत्पत्तिः सम्भवति । तस्मान्न तस्याप्युत्पत्तिः किन्तुद्गममात्रमेवा-
तस्तयोर्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं भगवन्मनोवाचोर्नित्यत्वे जैवा-
नां कथं नित्यत्वसिद्धिरितिचेत् । उच्यते । तद्व्यष्टित्वात् सिद्धि-
रिति । अत एवाग्रे श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्य
स्यैवेतानि सर्वाणि निश्चसितानीत्युक्तम् । इदमेव चैकादशस्कन्धे
स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिश्लोकत्रये स्फुटम् । तत एवा-
चार्यैरपि निबन्धे 'अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः । शब्द-
भेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चय' इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ एवं प्राणमनोवाक्शक्तिदेशिकाया उ-
पपत्तेः सिद्धावपि चक्षुरादिषु न सा स्फुटेत्यतस्तदर्थं हेत्वन्तरं वद-
तीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * तमित्यादि * । एताभ्यां वाक्याभ्या-
म् । अथारूपम् इत्यादिषु पूर्ववाक्येषूक्तानां चक्षुरादीनां सप्तानां मु-

अनुक्रामन्तीति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम्, अथारूपज्ञो भवतीत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तगतयस्तेन विशेषिता एकीभवतीति । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यतेति । चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनतुल्यत्वम् ।

ख्यप्राणगत्युत्तरं गतिरुच्यते । सा सप्तगतिः । यद्यपि पूर्ववाक्येष्वष्टाबुक्तास्तथापि मनोबुद्धयोर्वृत्तिभेदोऽन्तःकरणत्वेन ऐक्यमतः सप्तत्वमिति सप्तगतिः । किञ्च तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूद्दर्धो वेत्यादिना उत्तरवाक्येन वक्ष्यमाणाय जीवगतिः सा, अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषु सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते एकीभवतीति सप्तगतयो वा तेन जीवगमनेन विशेषिता एकीभवतीति । अतः, अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन तथेत्यर्थः चकारसूचितं हेत्वन्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * । * तत्तदुपाख्यानेष्विति * । व्रतमीमांसाप्रभृतिषु । * चेतनतुल्यत्वमिति * । स्वरूपतोऽचेतनत्वात् । तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति धर्मरूपज्ञानस्य श्रावणाच्च चेतनतुल्यत्वम् । एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । एतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे सम्बन्धे तु, एतं हेतवो व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः । तेन न कापि न्यूनता ।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं वदन्ति ।

सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिराख्याता, प्राणानां तत्पत्तिराचिख्यासितेत्यसम्बद्धत्वं हेतुं वदन्ति ।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्तिबोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रं च, विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति निर्णयं हेतुमाहुः ।

अन्यं तु, असद्वेतिवाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः, प्राणा वा ऋषय इति बहुत्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, सदेव सौम्येति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासम्भवमेव हेतुमाहुः ।

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायमर्थः ।
ते प्राणाः कतीसाकाङ्क्षायां, सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ता-

इतरे तु, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः ।

तत् सर्वमरोचिष्णु । श्रुत्या व्युच्चरणस्य जीवप्राणादिसाधा-
रण्येनोक्तत्वात् तस्य स्वरूपोत्पत्तिरूपत्वाभावेन तैत्तिरीये, तांयेन
जीवान् व्यससर्जभूस्यामिति जीवेऽपि केवलविसर्गश्रावणात् तस्यापि
पृथक्करणरूपतया व्युच्चरणानतिरेकेण जीववत् प्राणानामव्युत्पत्त्य-
भावाज्जीववत् प्राणानामनुत्पत्तेरेवाचिख्यासिततया आद्यपक्षोक्ताया
असम्बद्धताया अभावात् । असद्वेति वाजिश्रुतौ मध्यप्राणेद्धान्यप्रा-
णकृतसप्तपुरुषसृष्ट्यनन्तरं तदैक्यनिष्पादितस्यैकस्य पुरुषस्य प्रजा-
गतिवकथनेन तस्य प्राणानन्तरभावितया प्राणेषु तदीयत्वस्य व-
स्तुमशक्यत्वेन तद्विरोधानपायाद् द्वितीयपक्षोक्तपूर्वतन्त्रन्यायस्या-
स्मत्पक्षेऽप्यविरोधाच्च । एवञ्च, सदेव सोम्येति श्रुतिर्व्युच्चरणात्
पूर्वं कालं परामृशति । व्युच्चरणोत्तरं भूतोत्पत्तेः पूर्वं कालं वाजि-
श्रुतिः परामृशतीति तयोर्विरोधाभावेन एतदग्रिमस्य योऽयं मध्य-
प्राण इत्यादिग्रन्थस्य विरांघेन च तृतीयपक्षोक्ताया प्राणा वा ऋषय
इत्यत्र गौण्या अप्यप्रयोजकत्वात् । एतस्माज्जायत इत्यस्यास्तुरीयप-
क्षोपन्यस्तायाः श्रुतेरपि व्युच्चरणश्रुतितुल्यत्वाच्च । सन्निहितजी-
वतिदेशानङ्गीकारे बीजानुपलम्भेन सर्वेषामेव शिथिलत्वादिति ।
तस्माद् भूतोत्पत्तेः पूर्वं जीवानामिन्द्रियाणां च व्युच्चरणं, न तूत्प-
त्तिरिति सिद्धम् ।

मिश्रुस्तूत्पत्तिक्रमविचारयैतदधिकरणम् । अतिदेशस्त्वन्तरा
वेज्ञानमनसी इति सूत्रस्थयोर्विज्ञानमनसोरित्याह । तन्मन्दम् । अ-
नयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विज्ञानमनसी इत्यत्रोपलक्षणवि-
त्रया अन्येषामपि प्राणानां ग्रहीतुं शक्यत्वात् । अत्रापि प्राणमञ्चे
तयोरपि निविष्टत्वाच्चेति ।

एवमेतेनाधिकरणेन प्राणानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । अतः
रं तेषां संख्या निर्द्धार्यते । तत्र सप्तगतिसूत्रस्य सम्बन्धं केचन व-
न्ति । तदाहुः । * केचिदित्यादि * । भाष्यं तु निम्नोद्घ्याख्या-

ऽर्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । सप्त इति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी । दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश इत्येवमादिषु नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः ? । गतेः । सप्तानामेव गतिः श्रूयते । सप्त इह लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्तैति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च । जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद्भेदा इत्येवं प्राप्ते ॥ ५ ॥

उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

पूर्वसम्बन्धे उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं चेति । चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति, श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तैवेति न, किन्त्वेकादश । अवान्तरगणना सूचनयाऽसम्भवाभिप्राया

तम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ननु सप्तगतिसूत्रस्य पूर्वाऽधिकरणशेषत्वे एतस्याधिकरणस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः । * पूर्वत्यादि * उक्तप्रकारक एव पूर्वपक्षः, सूत्रं विहाय उपरिष्ठात् कर्त्तव्यस्ततः सिद्धिरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । * अत इति * । चक्षुरादितुल्यत्वात् । ननु तर्हि सप्तादिगणनायाः किं प्रयोजनमत आहुः * अघान्तरेत्यादि * सप्तगणना, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसन-

अधिकसंख्याऽन्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थि-
तम् ॥ ६ ॥

श्रवणमनोवाचामितरेन्द्रियाणां बहूपकारकत्वेन प्राधान्यसूचनया ।
अष्टगणना ग्रहपदकथनात् बन्धकत्वसूचनया । नवगणना अनावृत-
नवद्वारसूचनया । दशगणना केवलद्वारमात्रसूचनयेत्येवं सम्भवा-
भिप्राया । सम्भवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया ।
चतुर्दशसंख्या त्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् तदभिप्राया । तथाचै-
तज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्ह्येकादशैवेति कथं निर्णय इत्यत आ-
हुः । * एकादशेत्यादि * । गीतायां क्षेत्रकथने, 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं
छन्दोभिर्विभिधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरित्यु-
क्त्वा, महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेत्यहङ्कारादीन् भिन्न-
तयोक्त्वा, इन्द्रियाणि दशैकं चेति कथनाद् ब्रह्मसूत्रपदेष्वेकादशै-
वेन्द्रियाणीति निर्णीतमित्यर्थः । नच पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञाने-
न्द्रियाणीति दशोक्ताः । एकं चेति भिन्नतया कथनात् संख्यापूरणस्य
चानिन्द्रियेणापि मनसा, यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीतिवत् स-
म्भवान्न मनस इन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । अनिन्द्रियत्वसिद्धेः पूर्वं
तथा संख्यापूरणस्यापादयितुमशक्यत्वात् । भेदेन कथनस्य तूभये-
न्द्रियनायकतयोत्कर्षबोधनार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वाद्धं बुद्ध्यादिभिः
सहैव क्रमापत्तः ।

यत्तु इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मन इति, बुद्धिं तु
सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च, इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तस्य
गोचरानित्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः परं मनः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः,
मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्यादिस्मृतौ च भेदेन
निर्देशान्मनो नेन्द्रियम् । काचित्कमेकादशवचनं तु मनस इन्द्रिय-
प्रवर्त्तकत्वेनोपचारात् । नचेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिषु गोबलीवर्द्धन्या-
येन पृथग्वचनमिति वाच्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसम्भ-
वात् । किं तल्लक्षणमितिचेत् । एकजातीयमात्रव्यापारकरणत्वमे-
व । अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य तु
चाक्षुषादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्म प्रति करणत्वेनाऽस्य लक्षणस्या-

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेव ।
परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

न्तःकरणे अभावादिति भिक्षुराह । तन्न । उक्तश्रुतिस्मृतीनां मनसो
बलवत्त्वबोधनेनाप्युपपत्तेः । गीतायाम्, इन्द्रियाणां मनसश्चास्मीति
वाक्येन, पञ्चमस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने च, एकादशेन्द्रियचमूः प-
ञ्चसूनाविनोदकृदिति वाक्येन च मनस्यपीन्द्रियत्वसत्ताया निश्च-
यात् । नच लक्षणाभावः । देहस्थत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वं
वा, तथात्वे सति स्वफलेनात्मसत्ताज्ञापकत्वं वेति लक्षणस्य सम्भ-
वात् । यद्वा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं चेत्युभयमप्यस्तु । नच भावा-
भावविरोधः । अनिन्द्रियत्वस्य अविद्यावद्धर्मान्तरत्वेनाप्युपगन्तुं श-
क्यत्वात् । यमे देवत्वपितृत्वयोरिव मनसि क्रियाज्ञानमयत्वयोरि-
वैतयोरप्युभयोर्निवेशे बाधकाभावात् । विशेषविचारस्तु प्रस्थानरत्ना-
करे मया कृत इति नेह प्रपञ्चयते । तस्मादन्येषां वृत्तिभेदत्वेना-
ऽन्तःकरण एव निवेशादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

अन्येऽपि सर्वे एकादशपक्षमेवाद्वियन्ते ।

माध्वास्तु । बुद्धिं निवेश्य द्वादशप्राणपक्षमङ्गीकुर्वन्ति । श्रुतिं
च काञ्चिद्विद्वन्ति । इन्द्रियाणि कर्तीति न विचारयन्ति । तन्नोदा-
सीना वयम् ॥ ६ ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ संख्यां निर्द्धार्य परिमाणं निर्द्धारयतीत्याशयेन
व्याकुर्वन्ति । * सर्व इत्यादि * । सर्वेषां प्राणानां पूर्वोक्तरीत्या नि-
त्यत्वे सिद्धे गतिमत्त्वेनाणुत्वमवत्यर्थः । अयं च हेतुरतिदेशात् प्रा-
प्तश्चकारणं सूचितः । सूचनप्रयोजनमाहुः । * परिमाणेत्यादि * ।
सप्ताब्दब्रह्मणे, त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ता इति यदानन्त्यश्र-
वणं तच्च कालत एव तथात्वबोधकम् । अनन्तमेव सलोकं जयती-
ति फलोक्त्या तथाऽवसायात् । अतो जीवे यथाऽऽराप्रमात्रत्वं तथा
प्राणेष्वश्रवणात् पुनर्वचनमित्यर्थः । एतेन शरीरपरिमाणत्वं सङ्को-
चविकाशशालिपरिमाणत्वं व्यापकत्वं च निवारितम् । तेन चशु-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकाराद-

र्मनोवाचां दूरगमनम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिश्च सामर्थ्येन वा गुणव्याप्त्यावेति बोधितम् । मोक्षे च तेषामपि सत्सम्पत्तिरिति च बोधितम् । नन्वेतेषां को वा गुणो यो बहिः प्रसरतीति वक्तव्यम् । यदि न वक्तुं शक्यते तर्हि मिथ्यैवायमुद्यम इति चेन्न । चक्षुर्मनोवाचां तेजोमयदेवताधिष्ठितत्वात् तदंशत्वाच्च रूपमेवेति वदामः । तेजोमयीवागिति श्रुतेश्च । त्वचस्तु स्पर्श एव । अथवा । यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव इति पट्टस्कन्धे नारदकृत उपदेशे मनःप्रभृतीनां ब्रह्मकर्मकस्पर्शज्ञानर्योनिषेधमुखेन तेषु स्पर्शज्ञानयोर्ङ्गीकारात् स्पर्श एव सर्वत्र यथांचितो भवतु । नच तस्य प्रत्यक्षपत्तिः शङ्का । अणुगुणत्वेनातीन्द्रियतया कार्यकानुमयत्वात् । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वस्य नियतत्वादिति यत् पुनः सकलदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादणुत्वं मध्यमपरिमाणबोधकत्वेन व्याख्यातम् । तदप्येतेनैव निरस्तं ज्ञेयम् । ज्ञानवत्ता तु तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रावणाद् देवतात्वाच्च युक्तैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । भिक्षुस्त्वत्राणुपदेन तन्मात्राणि व्याख्याय तेषां पृथगुत्पत्तिविचारमत्राङ्गीचकार । तन्न । मैत्रेयोपनिषदि, पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनाच्यन्ते। अथ महाभूतानि भूतशब्देनाच्यन्ते इत्युक्त्या श्रुतौ भूतपद उभयसङ्ग्रहस्य बोधितत्वेन पूर्वपादीयवियदाद्युत्पत्तिविचारादेव चारितार्थ्येन पृथग्विचारप्रयोजनाभावात् ॥७॥३॥

श्रेष्ठश्च ॥ इन्द्रियाणि विचार्येदानीं मुख्यप्राणं विचारयति । तत्र मुख्यप्राणनित्यतायाः स्फुटमश्रवणात् प्रश्नोपनिषत्प्रभृतिषु, मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिरूपे प्राणानां संवादे शरीरस्थितिहेतुतया श्रेष्ठत्वेन निर्णीतत्वाच्च सन्देहे श्रेष्ठस्य नित्यतागमकत्वे मानाभावादनित्य इति प्राप्ते आहृत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मुख्य इत्यादि * । मुख्यः

तिदेशः । नासदासीदित्यत्र, आनीदवातं स्वधया तदेकमिति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति, इन्द्रियाणां क्रिया वा । एवं हि श्रूयते । यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तत्रान्तरीया आचक्षते । तदुभयमपि न । कुतः ? पृथगुपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति प्राणवाय्वोः

प्राणोऽपि नित्यो गतिमानणुपरिमाणश्च । तत्र हेतुरनिदेशप्राप्तश्चकारादेव पूर्ववत् सूच्यते । नन्वस्य सृष्टेः पूर्वं सत्तायां किं मानमत आहुः । * नासदित्यादि * । तथाचैवं सृष्टिप्राक्काले वातरूपतानिषेधपूर्वकमानीदिति कथनाद्भगवतोऽननात्मको यो धर्मः स एव मुख्यः प्राण इति तेन रूपेण सत्तायां सिद्धायाम्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्रापि जीववद् व्युच्चरणमेव, न तृप्तिः । सदेवंति श्रुतिस्तु ततोऽपि पूर्ववृत्तान्तपरंति श्रुतिविरोधलेशस्याप्यभावादयमपि जीवसमानयोगक्षेमत्वादेश एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ प्राणस्वरूप एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयमस्याहुः । * नन्वित्यादि * । तत्रान्तरीयाः सांख्याः, सामान्यंति तेषां सांख्यसप्ततौ कारिका । अर्थस्तु—पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि । मनोबुद्ध्यहङ्कारास्त्रय आन्तराः । एवं त्रयोदशविधं करणम् । तस्य त्रयोदशविधस्यापि करणस्य या साधारणी वृत्तिः प्राणाद्याः प्राणनादिरूपा । भावे घञ् । सैव पञ्च वायवः प्राणादय इति व्यवहियत इत्यर्थः । तथाचोभयोर्मध्ये यत्किञ्चिदादर्त्तव्यं, न तु पृथग्विचारस्तस्य युक्त इत्याशङ्क्याशयः । परिहारं व्याचक्षते * तदुभयमपि नेत्यादि * । नन्वेवं वायोः स-

दृश्यगुपदेशात् । दृत्तिदृत्तिमतोरभेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशा-
च्च ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवक्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति ता-
त् प्राम्म । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानाम्मः प्राणः
सर्वगो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव
मुत्रानिति ।

इमामाशङ्कं निराकरोति तुशब्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणो-

नाशाङ्गोऽस्तु, इन्द्रियक्रियातः कथं भेद इत्यत आहुः । * वृत्ती-
यादि * । * ततोऽपीति * इन्द्रियतोऽपि । तथाच पदार्थान्तरमेव
मुख्यः प्राणः । नच पदार्थान्तरत्वे, यः स वायुः, स एव वायुः पञ्च-
वेध इति श्रुत्यार्विरोधः शङ्क्यः । तस्य भूतात्मकवायुव्यतिरिक्तभगव-
प्राणात्मकवायुपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । बृहदारण्यक उद्गीथ-
शाङ्गणे, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यत्र तस्य प्राणादपि वैलक्षण्य-
भावणात् । नचाध्यात्मापत्या न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तस्याः नस्य
प्राणेऽपि सत्त्वात् । अतोऽपहतपाप्मत्वरूपाद् वैलक्षण्यात् तत्त्वान्तर-
त्व । वायुसमानाकारत्वं च तस्य मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयप्रपाठके,
नोऽमन्यतैतासां प्रबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवा-
मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाशकत् स पञ्चधात्मानं वि-
रज्येत्यादिप्रजापतिमुपक्रम्य पठ्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । अन्ये
त्वेदं सूत्रमग्निमाधिकरणे योजयन्ति ॥ ९ ॥ ४ ॥

चक्षुरादिवक्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ अधिकरणान्तरत्वं
पोधयितुं संशयादिकमाहुः । * स प्राण इत्यादि * । * संवृङ्क्-
ति संगृह्णाति सङ्गसति च । * इमामिति * । एतासु श्रुतिषु मृ-
युना अनाप्तत्वस्य वागादिसंवर्गत्वस्य इतरप्राणरक्षकत्वस्य च भाव-
णात् प्राणः स्वतन्त्र इत्येताम् । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * चक्षुरादि-

ऽस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः । व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ? । तत्सहशिष्यादिभ्यः । चक्षुरादिवत् सह शासनात् । इन्द्रियजयवत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वेन तदुपकारकव्यापारवस्त्वमपेक्ष्यते । तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः । 'एकादशामी मनसोऽपि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरञ्चनामां वदन्ति चैकादश वीर भूमी'रिति । तथा कश्चित् प्राणस्य व्यापारोऽस्तीतिचेत् ।

वदित्यादि * । मुख्यत इति * आसन्यत्वात् । * कुत इति * उक्तश्रुतिभिः स्वतन्त्रता तु सिद्धा । अस्वान्त्यं कस्मात् प्रमाणाबुच्यत इत्यर्थः । * इन्द्रियजवदित्यादि * । इवेताश्चतरे, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि । प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीतेति इन्द्रियाणां हृदि सन्निवेशनेन जयवत् प्राणान् प्रपीड्येति प्राणायामेन तज्जयस्यापि श्रुतावेव दृष्टत्वात् । जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिन इति पुराणेऽपि दृष्टत्वात् । * जडत्वादय इति * । आदिशब्देन जीवोपकरणत्वं प्राणसंवादादिषु सह शासनं सर्वव्याख्यातं संगृह्यते । तथाच प्रश्नोपनिषदि प्राणोत्पत्त्युत्क्रमस्थितीनां ब्रह्माधीनत्वश्रावणादासन्यत्वेऽपि ब्रह्मतन्त्रः । व्यवहारे पूर्वोक्तश्रुतिभ्यो वागादिनियामकत्वेऽप्येतभ्यो जीवतन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ उपकरणत्वं प्राणस्य कथमित्याकाङ्क्षायां किञ्चिदाशङ्क्य परिहरँस्तत् समर्थयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * तन्त्रान्तर इति * ।

नैष दोषः । कुतः ? । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम् । तत्राह तथाहि कार्यवचनं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतर इत्यादिश्रुतिभिः । प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद् व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

योगशास्त्रे । श्लोकस्तु पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु । अर्थस्तु-
आकृतयो विसर्गानन्दनादानगमनवचनाख्यकर्मजनका ग्राह्यप्रयत्नाः
पञ्च, धियः शब्दस्पर्शरसगन्धज्ञानानि पञ्च । एता दश स-
द्धारकस्य मनसा वृत्तयः । अभिमानोऽहंममति स्वीकारात्मकः
साक्षान्मनसा वृत्तिः । एवमेकादश मनसा वृत्तयः । द्वारभूतानामि-
न्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकैकजातीयाः । मात्राणि शब्दादयो धियां
भूमयो विषयाः । कर्माणि विसर्गादीनि आकृतीनां भूमयो विषयाः ।
पुरं शरीरं, तच्च स्वसम्बन्धिनामप्युपलक्षकम् । तद्, अहंममेत्यभि-
मानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । एवमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्धीर वद-
न्तीति । तथाच यथैता जीवोपकरणभूतानां करणानां तत्तद्भोगरूप-
कार्यार्थं व्यापारा आकृत्यादयः सन्ति तथा प्राणस्य जीवभोगसाध-
कः कश्चिद् व्यापारो नास्तीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्यर्थः ।
समाधिमाहः । * नैष इत्यादि * । * एष इति * । व्यापाराभावः ।
* तत्राहति * । तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाह । * तथा हीत्यादि *
अकरणत्वे कार्यवचनमात्रं युक्तं, न तु स्वव्यापारं, तच्छ्रुतिरेव दर्श-
यतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । प्रश्नोपनिषदि, त-
स्मिन्नुत्क्रामत्यथैते सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमानं सर्व एव
प्रतिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्त इति । * उपकारित्वमिति * ।
तथाचोपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमितिचेत् तत्राह । पञ्चवृत्तेः । अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति । यथा मनसो द्वारभेदेनैवैकादश वृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात्सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्योऽप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ १३ ॥

तीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यापारेत्यादि * । परिहारं विशदयन्ति । * यथेत्यादि * । तथाच व्यपदेशप्रामाण्येन यथा मनसि इन्द्रियद्वारा साक्षाच्च वृत्तिस्वीकारस्तथा प्राणेऽपि व्यपदेशप्रामाण्येन साक्षादेव वृत्तिस्वीकारः । अतः कार्यमात्रात् स्वरूप एवोपकारानुपकरणत्वमित्यर्थः । एतेन यत् परैः, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति योगसूत्रानुसारेण मनसः पञ्चवृत्तित्वमङ्गीकृत्य पञ्चवृत्तिकत्वांशेऽपि मनोवदिति दृष्टान्त इत्युक्तम्, तदपि परास्तम् । उक्तवाक्य एकादशत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । योगोक्तवृत्तीनां तृतीयस्कन्धे, संशयोऽथ विपर्यास इत्यत्र बुद्धिवृत्तित्वस्वीकाराच्च । श्रुत्युक्ताः कामादयस्त्ववान्तरवृत्तित्वेनैकादशस्वेव प्रविशन्ति । योगसूत्रं तु निरोध्यत्वेन ता वक्तीति, न त्वन्या निराचष्ट इति न कोऽपि दोषः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ * पूर्वोक्तसर्वसमुच्चय इति * । उत्क्रान्त्यादिवृत्त्यन्तधर्मसंग्रहः । तथाच स्वसामर्थ्याद् वृत्तयो वृत्तिसामर्थ्यात् सर्वशरीरव्याप्तिः । बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययस्तु त्रिवृत्करणोत्तरमङ्गिः पोषणादुपपन्नः । तस्मादणुरेवासन्यः प्राण इति सिद्धम् । यत्पुनः प्राणमुपक्रम्य सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति विभुत्वमुद्गीथब्राह्मणे श्रावितम् । यच्च माणे सर्वे प्रतिष्ठितमिति सर्वाधारत्वं प्र-

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः, स्वत एव वा । जीवाधिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावा-

इनोपनिषदि श्रावितं, सर्वं हीदं प्राणेनावृतमिति श्रुत्यन्तरे । तत्तु, उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्निश्चिते परिच्छिन्नत्वे सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितिकत्वनोपपद्यते इति रामानुजाचार्याः । तेन व्यापककार्यकरणत्वात् तत्सिद्धिनिवन्धना गौणी तत्र फलति ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु—आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हंरण्यगर्भेण प्राणंन सूत्रात्मना तद्विभुत्वमिति न विरोध इत्युक्तम् । अस्माकमपीदमेव सम्मतं किञ्चिद्वैलक्षण्येनेत्यग्रिमाधिकरणं संत्स्यति ।

भिधुस्तु—अणुशब्देन तन्मात्रकार्यं स्थूलमहाभूताणुं वैशेषिकप्रतिपन्नत्रयणुकस्थानीयं योगभाष्यानुसारेणाङ्गीकृत्य ततः स्थूलमहाभूतोत्पत्तिमङ्गीचकार । तदपि व्यासानभिप्रेतमेव । अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात् । यदि हि तानणूनभिप्रेयात् तदा पूर्वपाद एव विपर्ययसूत्रात् पूर्वमेव तानपि विचारयेत् । यदि च तत्र प्रामाणिकत्वमभिप्रेयात्, श्रुतेरिति वा स्मृतेरिति वा हेतुं च वदेत् । योगभाष्ये तदुक्तिस्तु तत्सूत्रानुसारिणीति न तेषां श्रौतत्वं स्वाभिप्रेतत्वं वा आपादयितुं शक्नोतीति वृथाडम्बर इति दिक् ॥ १३ ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ संशयाद्युपन्यासमुखेन सूत्रयोजनं बोधयन्ति । * वागादीनामित्यादि * नच जडानां स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनाद् देवताधिष्ठानमर्थाक्षिप्तमिति संशय एव न घटत इत्यत आहुः । * जीवेत्यादि * अत्र जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटौ हेतुः । ब्रह्मप्रेरणं प्रथमकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणे देवताधिष्ठितानामेव यमनस्योक्तत्वादिति । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः * विशेषेत्यादि * । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तस्य यमनस्याण्डसृष्टिरूपविशेषकार्यार्थताया, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिवाक्यसमभिव्याहारेणावगमाद् अत्र च तद्भावेन देवताप्रयोजनाभावात् । भोगमात्रकार्यस्य तु प्रतिनियत-

अ देवताऽपेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तुशब्दः । वागादीनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? । तदामननाव । तथा आम्नायते अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदिसादि ।

अयमर्थः—

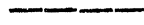
योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक इत्याध्यात्मिकादीनां स्वरूपं वागादयश्चानुरूपा नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्पेत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न भवेत् । कल्प्य-

तया जीवाधिष्ठानमात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षमित्यर्थः । * अधिष्ठानमिति * । नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि ल्युः । नपुंसकं तु सामान्ये । तथाच शरीरेऽपि प्राणानां सर्वेषां स्वस्वकार्यार्थं ज्योतिरादिरधिष्ठाताऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । * तदामननादिति * तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुतौ कथनात् । अग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतिस्तु पेतंरयोपनिषदि लोकानां लोकपालानां च सृष्टिमुपक्रम्याद्भुवः पुरुषोऽखरणमुक्त्वा तत आलोचनान्तरेण तस्य मुखनिर्भेदं मुखाद्वाङ्निर्भेदं वाचांऽग्नेर्निर्भेदमुक्त्वा तथैव नासिकाक्षिर्णत्वग्हृदयनाभिशिश्नानां सेन्द्रियाणां सदेवानां निर्भेदं, ततस्तासां देवतानां प्रलयमहार्णवं पातम्, अशनापिपासाभ्यां तासामावरणं, ताभिः स्वाप्नभोगार्थं स्थानप्रार्थनं, ततो भगवता तासां स्थित्यर्थं पुरुषशरीरानयनं चांक्त्वा ततो भगवता यथायतनं प्रविशतेत्युक्ते, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्येवं तस्यास्तस्या देवतायास्तत्तदिन्द्रियरूपमवनेन तत्तद्गोलके प्रवेशं वक्ति, तस्मादित्यर्थः । ननु तासां देवतानां विराट्पुरुषशरीरीयतत्तद्गोलके प्रवेशः स्वस्वाप्नभोगार्थो, न तु कार्यार्थः । अथेन्द्रियरूपेण भवनात् कार्यार्थस्तदापि विराडिन्द्रियाणामेव कार्यार्थो न सर्वेषामतोऽनया भुत्वा कथं सर्वत्र देवताधिष्ठानसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति । * अयमर्थ इत्यादि * । * अयमर्थ इति * अयं वक्ष्यमाणः सौत्रतात्पर्यगोचरो-

माने तु अभिर्देवतारूपोऽनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । ते चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहिता-
नन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यते ।

आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मि-
का एव निरूपिताः । उद्गमने, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिषु

र्थः । योऽध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धीयः श्लोकः । पुराणं च वे-
दोपबृंहणमतस्तदनुसारेणाव्याकुलत्वाय श्रुतिर्विचार्यते । अर्थस्तु-
आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमन्यावपि । उभयो-
राध्यात्मिकाधिदैविकयोर्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात् स उभयविच्छे-
दः । तथाच श्रुतौ मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयोर्निर्भेदकथना-
देतच्छ्लोको कमाध्यात्मिकादिस्वरूपमाधिभौतिकोत्तरभावेवाभिप्रे-
तम् । नचाऽयं श्लोको जीवात्मपरमात्मशरीरं चेति त्रयमभिप्रेत्य
तत्रोक्त इति कथमत्रैतस्य योजनमिति शङ्कनीयम् ।

तत्र यथा जीवपरमात्मानावणू नित्यौ तथाऽत्र वागादयोऽप्यणुरूपा
नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन् सशरीरे उपश्रीणं
वागादिकं शरीरान्तरे न सम्बद्धं भवेत् । कल्प्यमाने तु त्रैविध्ये
अभिर्देवतारूपः परमात्मवदनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्व-
ेषु शरीरेषु प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । अतोऽर्थापत्यात्रापि तथोजनम् ।
जीवशरीरान्तरवर्त्तिविषयतया सामानाधिकरण्याच्च । नचाग्न्या-
दिषु तादृशसामर्थ्याभावादिकं शङ्कनीयम् । ते चाग्न्यादयश्चेतनाः ।
लोकपालकत्वालोचनेनोद्गमितत्वात् । भगवदंशाः कारणत्वेन भ-
गवत एवोपक्रान्तत्वात् । तिरोहितानन्दाः, अन्नभोजनप्रार्थनाकारि-
त्वात् । सामर्थ्ययुक्ताः, वागादिरूपेण भवन्नादित्येवंप्रकारकाः
प्रवेशरूपकार्यवशादवगम्यन्ते । नन्वेवं सदा देवतासाहित्यं चेद्
एतस्माज्जायत इत्यत्र देवोद्गमः कुतो नोक्त इत्यत आहुः । * आ-
ध्यात्मिकेत्यादि * । तथाच साक्षादनुक्तावपि भङ्गचन्तरेणोक्त एवे-
त्यर्थः । नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम् ।
आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनेनाधिष्ठातृकल्पने किं मानसत आ-

वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निध्यं, स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्रमेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टिव्यष्टिभावश्च नोपपद्येत ।

आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्सपि निःसन्दिग्धं द्रष्ट-

हुः । * वागादीनामित्यादि * । अन्यथा यद्येवं न कल्पयेत् तदा आर्त्तभागब्राह्मणोक्तं ग्रहातिग्रहभावेन प्राणवागादीनां जीवसान्निध्यं तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीत्यादिवाक्यावगतं स्वतोऽस्माज्जीवदेहादनिर्गमनं, व्रतमीमांसायां तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इत्यादिनोक्तमृत्युरूपश्रमेणावगम्यमानः शरीरे लयः पुनरुद्गमनं, भुज्युब्राह्मणे वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरित्यनेन बोधितो य आसन्यस्य समष्टिव्यष्टिभावश्चकारात् तत्र तत्रोक्तं चेतनतुल्यत्वम् एतत् सर्वं नोपपद्येत । तथाच श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः । समष्टिव्यष्टिपदयोरर्थस्तु, अशू व्याप्तौ, सम्यग् एकेन रूपेण अनुगता अष्टिव्याप्तियस्यासौ समष्टिः । विविधा नानारूपेण अष्टिव्याप्तियस्यासौ व्यष्टिरिति । यद्यपि तत्र समष्टिव्यष्टिभावः प्राणस्यैवोक्तस्तथाप्यणुत्वादिसामान्यात् प्राणान्तरेऽपि तुल्य इति न कोऽपि सन्देहः । एतस्य श्रौतस्य समष्टिव्यष्टिभावस्य पौराणिकाध्यात्मिकादिभावानुगृहीतत्वेनात्रोक्तं त्रैविध्यं सृष्टिदशायां सार्वत्रिकं सर्वत्रैवापयुज्यत इत्येतन्निबन्धे सर्वनिर्णये, आनन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यादिकारिकाभिस्तद्व्याख्यया च प्रपञ्चितमिति ततोऽवगन्तव्यम् । एतस्य व्यासाशयगोचरत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * आधिभौतिकेत्यादि * । चोऽवधारणे । भेदो विभागः । अग्रे वैशेष्यसूत्रे व्यक्तीकरिष्यते । तत्र मनआदीनां तत्त्वान्तरत्वस्थापनात् तेषामेवैतरेयेऽद्भ्यः पुरुषसमुद्धारं प्रकृत्य तस्य मुखादिगोलकनिर्भेदोत्तरं मुखादिभ्यो वागादीन्द्रियाणामिन्द्रियेभ्योऽग्न्यादिदेवानां निर्भेदस्य तदुत्तरं देवानामन्नभोजनार्थं यथास्थानं तत्तद्गोलके प्रवेशस्य च श्रावितत्वात् तत्स्मारणेन स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थः, संज्ञामूर्त्तिसूत्रेऽप्यस्तीति बोधयितुं तद्विषयवाक्यमुपन्यस्यन्त एवमाध्यात्मिकाधिदैविकभावं ब्रह्मण्यप्यतिदिशन्ति । * एवमेव ब्रह्मणोऽपीति * । यथैतेषामाधिभौतिके प्रवेशोत्तरमाध्यात्मिकाधिदै-

व्यम् यदज्ञानात् सर्वविप्लववादिव्यामोहः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव, अन्यसहितं वेति सन्देहः । किं तावत् प्राप्तम् । स्वत एवेति । पूर्वोक्तन्यायेन ताव-
तैव सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातश्चेखेवं प्राप्ते उच्यते ।
प्राणवता अधिष्ठितं वागादि । कुतः ? । शब्दात् । सोऽयमग्निः
परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि ! अयमर्थः । द्वया ह

विकत्वम्, एवमेव ब्रह्मणोऽपि तिसृषु देवतासु, अनेन जीवेनात्म-
नानुप्रविश्येति प्रवेशकथनादत्रापि श्रुतौ निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् । त-
दनुप्रविश्य सच्च न्यञ्चाभवदिति श्रुत्यन्तरे प्रवेशोत्तरमेव द्वैधीभा-
वश्रावणात् । उक्तश्रीभागवतश्लोकस्याप्याश्रयरूपं परं ब्रह्मैव प्रकृत्य
पठितत्वाच्च । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविकभाव-
स्याज्ञानात् सर्वविप्लवजनकमायावादरूपव्यामोहः । एवं ब्रह्मसाम-
र्थ्येऽवधारित उच्चनीचभावस्य जडचतनभावस्य बन्धमोक्षव्यवस्था-
याः शुद्धब्रह्माद्वैतस्य च सुखेन सम्भवादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ अत्रापि पूर्ववत्सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं सं-
शयादिकमाहुः । * यदित्यादि * । * स्वत एव, अन्यसहितं वेति *
स्वत एव वागादीनधितिष्ठति, मुख्यप्राणेन सहितं वा सद् अधिति-
ष्ठतीति सन्देह इत्यर्थः । पूर्वपक्षे युक्तिमाहुः । * पूर्वांकेत्यादि * ।
ज्योतिराद्यधिकरणेऽग्न्यादीनामेवाधिष्ठातृत्वसाधनात् तदधिष्ठानमा-
त्रादेव वागादीनामिन्द्रियाणां व्यापारस्य सर्वजीवसान्निध्यादेःसिद्ध्या
इतरसाहित्यप्रयोजनाभावात् तदङ्गीकरणे च तस्याप्यधिष्ठात्रन्तरा-
पेक्षासम्भावेनाऽग्रेऽप्यपेक्षानुपरमेणाप्रामाणिकानवस्थानाच्च । कि-
ञ्चाधिष्ठेयत्वे तेषां देवतात्वव्याघातश्च । अधिष्ठातृत्वस्यैव देवता-
त्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं विवृण्वन्ति * प्राणवतेत्यादि * । मुख्यप्राण-
सहितेनाग्न्यादिनाऽधिष्ठितं वागादीत्यर्थः । नन्वनेन शब्देन कथं
प्राणसाहित्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवृण्वन्ति । * अयमर्थ इत्या-

प्राजापत्या इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । तत्र जनको ह वैदेह इति ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेनेति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्याम्नातम् ।

—————

दि * । इदं वाक्यमुद्गीथब्राह्मणस्थम् । तत्र हि ह्यया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्युपक्रम्यासुराणां प्राबल्यं देवानां नैर्बल्यं तेषाम्, एषु भूर्लोकेषु वसतां स्पर्द्धा चोक्ता । सा तु चेतनधर्म इत्युभयेऽपि चेतनाः । तत्र, के देवा इत्यपेक्षयां, ते ह वाचमूचुरित्यादिभिरग्रिमवाक्यैर्वागाद्यधिष्ठातार इति ज्ञायते । तेनात्राधिष्ठातृत्वमग्न्यादीनामुक्तम् । यद्यपि तत्र वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामेव देवता उक्तास्तथापि अत्र, देवा इत्यविशेषेण कथनादुपलक्षणविधया इन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्या अपि बोध्याः । तेषां च देवानां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्रेच्छायां सत्यां, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञेनैव स्वर्ग इति विचार्य यज्ञं चक्रुरिति बोधनाय, ते ह देवा ऊचुः, हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेत्युक्तम् । तत्र कथमुद्गीथेनैवातिक्रम इत्यपेक्षयां जनको ह वैदेह इति वक्ष्यमाणे ब्राह्मणे यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमित्राथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्याश्वलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेनेति कथनादुद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्र प्रकृते अन्योन्यस्य वागादेरुद्गातृत्वेन वरणे तथोद्गाने, ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यनेन यथेदानीं ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते, नवसु स्वार्थं तद्वत् तत्रापि द्विविधम् उद्गानम्, तत्र यो वाङ्निमित्तको भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्य आगायद् आसमन्ताद् गानेन प्रापयितुमारंभे । यत् पुनः कल्याणं समीचीनं शास्त्रानुसारि वदति तदात्मने स्वार्थमागानेन प्रा-

तदनुश्रमरूपपाप्मना वेदानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति निरूपितम् । सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम् । न ह वै देवान् पापं गच्छतीति । तदनु प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारितः । ततः परेण, तस्य चेति सूत्रेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति । अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

पयितुमारंभे इत्याम्नातम् । तदा तेऽसुरा विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । तत् ते असुरा ज्ञात्वा तथा वेधं कृतवन्तस्तत्र स पाप्मा को वेत्याकाङ्क्षायां, स यः स पाप्मेति स वेधकरणभूतो योऽत्र व्रतमीमांसायामुच्यमानः श्रमरूपः स एव पाप्मेति सामान्यत उक्त्वा तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति निरूपितम् । तथा च वेदाध्ययनभगवद्गुणगानादिष्वेव श्रमो न पुनर्लौकिकवृर्धात्तादिकथन इति तत्परिचायकं निरूपितम् । सोऽप्येवं परिचायितो द्वितीयो दोषोऽपि देवानां प्राप्नोति । क्रमेण सर्वेषामेवाद्गातृत्वात् । तद् दोषरूपं पापं श्रुतिविप्रतिषिद्धं, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुत्यन्तरे पापासंसर्गश्रावणात् । तदनु इन्द्रियाधिष्ठातृणां पापसंसर्गोत्तरम्, अथ हेममासन्यं प्राणमृचुरित्यादिना मुख्यः प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तं यदा पाप्मनाऽविध्यंस्तदा यथाऽऽश्मानं प्राप्य लोष्टो विध्वस्तो भवति तथा सर्वेऽप्यसुरा नष्टा इति । तेन प्राणकृताऽसुरनाशनेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारित इति द्वितीयदोषनाशाच्छ्रुतिविप्रतिषेधोऽपि निरस्तः । ततः सा वा एषा देवता एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्यहवत्, स वै वाचमेव प्रथमामत्यहवत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिना मुख्यप्राणाश्रयवशाद्देवानां वागाद्यधिष्ठातृणां मृत्युरूपश्रमात्मकपाप्मनिवृत्त्या प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण दीप्यमानत्वादिकमुक्तम् । अतः स्वस्वकार्यक्षमत्वेन दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाग्न्यादिना वागाद्य-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसम्बन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य तत्सम्बन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचितवर्णोद्गम इति लोके स्वामिभृत्यभावेन जीवे भोगः फलिष्यति ॥१६॥

धिष्ठानं न केवलेनेति सिद्धम् । तथाच्चाधिष्ठातृणामेव पापाभावो, न त्वधिष्ठेयानामस्मदादीन्द्रियाणामपीत्यतो, न किञ्चिच्चोद्यमित्यर्थः । इयं श्रुतिः परैरन्यथा व्याख्यायते । तत्कल्पनाबाहुल्यादसङ्गतं व्याख्यानमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ सर्वदा प्राणसम्बन्धे हेतुं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * अग्न्यादेरित्यादि * । प्राणस्य नित्यत्वं, श्रेष्ठ-श्रेत्यधिकरणं निर्णीतम् । सम्बन्धनित्यत्वं तु छान्दाग्ये प्राणानामहं-श्रेयसि विवादेऽन्येषां प्राणानां मुख्यप्राणं विना स्थातुमशक्त्या निर्णीयते । तस्मादग्न्यादेरासन्यस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् प्रतिकल्पमनयैव रीत्याऽधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । इदानीमपि प्रतिशरीरं प्राणसहायेनैव कार्यक्षमत्वमित्यत्र गमकमाहुः । * प्राणेत्यादि * । एवमिन्द्रियान्तरेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । नन्वत्र प्राणवच्छब्देन प्राणजीवो व्याख्यायते । उचितं च तत् । जीवभोगप्रकारबोधनार्थमेव तत्परिकरविचारस्य प्रकृतत्वात् । अत्र च तस्याधिष्ठातृत्वं अव्याख्याते तस्य भोगासिद्धौ विचारवैयर्थ्यापात इत्याशङ्कयामाहुः । * लोक इत्यादि * । श्रुत्यन्तरं, स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वैति दृष्टान्तेन मुख्यप्राणांशभूतास्मत्प्राणानामपि जीवपरिकरत्वेन स्वामिभृत्यन्यायसिद्धेस्तेन न्यायेन जीवे भोगो मुख्यामात्यरूपप्राणाधिष्ठानादपि फलिष्यतीति न विचारवैयर्थ्यम् । तथाच करणत्वांश एव तस्य तासां चाधिष्ठातृत्वं, भोक्तृत्वेन तु जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाज्ज्ञानक्रियां वदामः । तत्र गीतायाम् 'अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैव'

शैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतव' इति भगवता जीवक्रियमाणकार्ये प्रति पञ्चहेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्त्ता जीवः, करणं बाह्यमान्तरं च नानाविधं, चेष्टा प्राणादिवायुकर्माणि, शरीराणि च, दैवं कालः, कर्म, भगवदिच्छा, अन्तर्यामी, मुख्यप्राणसहाया इन्द्रियाधिष्ठातारश्च । एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव यथासम्भवं कारणानि । तत्रायं क्रमः । पूर्वं भगवदिच्छया ईश्वरंशेनान्तर्यामिणा कालकर्मसाचिव्यादन्तःकरणं प्रेर्यते । तच्चतुर्विधम् । तत्राहङ्कारदेवता रुद्रः, तस्य च हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योमेति वाक्यादेकादशस्थानानीति रुद्राधिष्ठितोऽहङ्कारो दैहिकेषु तेष्वभिमतं जनयति । बुद्धिदेवता ब्रह्मा, तेनाधिष्ठिता बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति । चित्तं तु सुषुप्तौ अभेदेनात्मानं गृह्णात्यन्यदा तु लीनम् । मनस्तु चन्द्राधिष्ठितमुभयविधेन्द्रियनायकं तत्तदिन्द्रियप्रेरणाय तेन तेन तत्तद्देवतार्धिष्ठितेनेन्द्रियेण संसृज्यते । तदा तानि स्वस्वकार्यं कुर्वन्तीति साधारणी प्रक्रिया । ज्ञानेन्द्रियाणि तु मनःप्रेरितानि स्वस्वविषयैः संसृज्य स्वसंसृष्टे मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयन्ति । तदा इन्द्रियदेशे मनसो वृत्तिर्भवति । सा यदा बुद्ध्या वृत्तिद्वाराऽनुगृह्यते तदा सविकल्पकं भवति । तच्च प्रमेयानन्त्यादनन्तविधम् । तत्रापि कारणान्तरसमवधाने संशयविपर्यासप्रमाणस्मृतिभेदाज्जायति भवन्ति । यथा सम्भवं स्वप्नेऽपि । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः । चेतनां हरतं बुद्धेस्तम्वस्तोयमिव हृदादिति चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशो वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षस्ततस्मैर्मनसस्तच्च कामादिहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । नचात्र ध्यायतामिति पदात् स्मृतानामेव विषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वं न प्रत्यक्षाणामिति वाच्यम् । कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेषूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्द्रनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादानेन रसनस्य, तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात् । तेषामेव विषयाणां किञ्चित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वस्य सम्भवाच्च । मनसश्च रूपद्वयं बाह्यमान्तरं चेति तृतीयस्कन्धे तत्त्वस्तुतौ, पराहृतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिभ्यां

स्थितम् । तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराऽऽकृष्यते तद्विषयिणी हा-
नांपादानबुद्धिर्भवति, येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षाबुद्धिरिति
युगपन्नानाबुद्धिसत्त्वम् । नच तत्र वेगाद्यौगपद्याभिमान एवेति वा-
च्यम् । ऐकाग्र्यदशायां पुस्तकदर्शने युगपन्नानाऽक्षरापेक्षाज्ञानस्थले
वेगाङ्गीकारस्यानुभवविरुद्धत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति ।
यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः । अत एव तस्या न स्थिरत्वम् ।
अभ्यासाद्यभावात् । अन्यासां तु स्थिरत्वमिति । बुद्ध्याऽननुग्रहे तु
निर्विकल्पकमेव । इन्द्रियाणि तु प्राप्य प्रकाशकारीणि । तत्र चक्षु-
रिन्द्रिय स्वकिरणैर्वा, स्वाधिष्ठात्रादित्यसामर्थ्याद्वा, स्वगुणेन रूपेण
वा, स्पर्शेण वा विषयदेशं प्राप्नोति । तथैव तदारूढं मनोऽपि । तदा
विषयदेशावच्छेदेन घटो भूमौ, व्योम्नि तारा इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते ।
तत्र किरणपक्षे नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति । इन्द्रियान्तरे तु
किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण, स-
हैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उ-
त्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषये विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । नच
नयनानां किरणाङ्गीकारे चक्षुषां व्यापकत्वापत्त्या अणवश्चेति सूत्रावि-
रोधः शङ्कनीयः । अर्चीरूपाणां किरणानां सूर्यमण्डलाद्भेदस्य, आदित्या
वा पप इत्यनुवाके श्रावणात् तैरखिलमंरूत्तरदेशान् व्याप्नुवानस्यादि-
त्यमण्डलस्य दशमहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणावा-
धकत्ववत् सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन सूत्रा-
विरोधात् । तथा प्राण इत्यत्र प्राणेषु जीवातिदेशस्य सिद्धान्तेऽङ्गीका-
रात् सर्वशरीरे जीवस्यैव सामर्थ्याद्वा, गुणाद्वा, व्याप्यङ्गीकारस्य व-
क्तव्यत्वात् । गुणाद्वाऽऽलोकवदिति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीका-
रात् तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्यङ्गीकारेऽप्यदोषः । एव-
मपि सूत्राविरोधश्चाक्षुषरूपकार्यसिद्ध्योः सम्भवात् । अत एव त्वचः
सकलशरीरव्यापित्वमपि देवतासामर्थ्यस्पर्शगुणाभ्यां युज्यते । अ-
न्यथा तु सूत्रविरोधसार्वात्रिकस्पर्शानुभवबाधयोरन्यतरदापद्येनैव ।
तस्मान्नयनकिरणगमनादिद्वारिकैव प्रत्यक्षप्रक्रिया साधीयसी । या
पुनरालोकने मायाकार्यतमोजननप्रतिबन्धे कृते ज्योतीरूपसूर्यदेवत-
या तदात्मकचक्षुषि सन्मुखाव्यवहितदेशस्थपृथुबुधोदाराकारविशि-
ष्टरूपे प्रापिते सत्त्वप्रधानबुद्धेरन्तरेव तदाकारतासम्पत्ता अणुरूप

जीवं प्रतिज्ञानाश्रिताध्यात्मिकघटाभिव्यक्तेरेव चाक्षुषम् । दूरस्थग-
 न्धशब्दयोस्तु वायुना घ्राणश्रोत्रसमीपप्रापणेऽन्तःसत्त्वात्मकबुद्धे-
 स्तदाकारतासम्पत्तौ ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकगन्धशब्दाभिव्यक्तिरेव घ्रा-
 णजं श्रावणं च प्रत्यक्षमिति । आध्यात्मिकाधिर्भातिऋयोरभेदाच्च
 बाह्यघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इति केषाञ्चित् प्रत्यक्षप्रक्रिया । तत्रा-
 लोकेन तमोजननप्रतिबन्धकथनमयुक्तम् । यदा हि भानोरुदयो नृ-
 चक्षुषां तमो निहन्यादित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये तमोनिहन्तृ-
 त्वकथनात् । एवं ज्योतीरूपसूर्यदेवतायाः पुरुषचक्षुषि विषयनि-
 ष्ठरूपप्रापकत्वकथनमपि तथा । बहुषु पश्यन्सु तांस्तान् प्रतिरूपे प्रापि-
 ते विषयस्य नीरूपताप्रसङ्गेन पाश्चात्यानां तद्दर्शनप्रसङ्गात् । तद्द-
 र्शनार्थं तस्मिन् विषये पुनः रूपान्तरोत्पादनाऽऽनयनादिरूपाऽप्रामा-
 णिककल्पनप्रसङ्गाच्च । मन्ध्यायामस्नं गते सूर्ये रूपप्रापकदेवता-
 या गतत्वात्तदानीं घटाद्यदर्शनापत्तेश्च । न च निशिनन्तिचक्षुः सम्ब-
 न्धस्य यावद्देहभावित्वादिति तार्त्तीयिके सूत्रे, अथ या एता हृदयस्य
 नाड्य इति नाडीरूपक्रम्य, अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडि-
 षु सृष्ट्वा आश्रयो नाडीश्रयः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्ट्वा इति दह-
 रविद्यास्यश्रुत्या रात्रावप्यादित्यर्गश्मिसम्बन्धस्योक्तत्वात् तदानीं
 मन्ध्यायां च नाडीसृष्ट्मर्गश्मिभिर्विषयरूपप्रापणाच्च घटाद्यदर्शनप्रस-
 ङ्ग इति वाच्यम् । नाडीसृष्ट्मर्गमीनां हृदयाग्रप्रद्योतनजीवात्मकमण-
 मात्रकार्यार्थताया एव श्रावणेन तद्दर्शनीनां रूपप्रापकताया वक्तुम-
 शक्यत्वात् । तदानीमपि रूपप्रापकत्वाङ्गीकारे तदानीं तत्सत्त्वाद्-
 स्तमिते आदित्ये, किञ्ज्योतिरयं पुरुष इत्यादिज्योतिर्वाङ्मणविरोध-
 स्य प्रत्यक्षाविरोधस्य च दुष्परिहरत्वात् । अतो नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो-
 रिति वच्चादित्यादिर्गर्शमीनां रूपप्रापकत्वस्याशब्दयोच्यत्वात् सूर्य-
 रूपदेवताया रूपप्रापकत्वाङ्गीकारः सर्वथा न युक्तः । किञ्च । चक्षुषि
 रूपप्राप्तिश्च प्रतिविम्बभवतरूपैव । सा तु मायया । ऋतेऽर्थे यत् प्र-
 तीयेतेति वाक्यात् । तस्या विश्लेषकत्वाच्च । एवञ्च बुद्ध्याकारस-
 मर्पकत्वमपि प्रतिविम्बस्यैव । आध्यात्मिकरूपमपि मायामयम् ।
 मनोमयत्वात् । तस्य च न सत्यता । अर्थक्रियाकारित्वमात्रं परम् ।
 आधिदैविकं तु शब्दैकनिष्ठं भगवदात्मकं तत्सत्यमेव । आधिर्भाति-
 कं तु प्रपञ्चान्तरकमातस्य तु कार्यरूपत्वेऽपि कारणरूपेणैव सत्यत्वं, न

तु खेन रूपेण विकाराणां वाचाऽऽरब्धत्वात्, सदसद्ग्रन्थिरूपत्वाच्चा तदेव च लौकिकव्यवहारविषय इत्येवं चाश्रुषे बोध्यम् । स्पर्शने तु त्वगेव स्वगुणेन स्पर्शेन सर्वे शरीरं व्याप्नोति । न तु ततोऽप्रे गच्छति । घ्राणरसनश्रवणानि तु स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं स्वगुणद्वारा वा स्वदेवतासामर्थ्यादेव वा कुर्वन्ति । कर्मेन्द्रियेषु तु वाचः स्पर्शो बहिर्गच्छति । अत एव न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेदित्यादीनि वाक्यानि । माहागुलीयन्वशब्दे विद्युच्छब्दे च तत् स्पर्शेन हृदयकम्पभित्तिपातादिकं युज्यते । पायूपस्थहस्तपादास्तु घ्राणादिवदेव स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं कुर्वन्ति । अत एव हस्ताभ्यां चलनं, पद्भ्यां तालादिवादनं, शि-
 श्रेण मूत्रादिविसर्ग इत्यादिकं, द्विगोलकानामुभयत्रापि स्थितिश्च सङ्गच्छते । इदं च सर्वं ज्ञानं कर्म च अन्तःकरणादध्यासाज्जीवा-
 त्मा स्वस्मिन्प्रभिमन्यत इत्यतो लौकिकानां नैयार्थिकादीनां ज्ञानेच्छा-
 दिष्वात्मधर्मत्वप्रवाद इति । अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीव-
 स्यान्तःकरणानां च स्थितत्वात् तेषु तत्प्रतिबिम्बं तस्य प्रतिबिम्ब-
 स्येन्द्रियेषु प्रतिबिम्बान्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बं देहा-
 ध्यासश्च भवति । प्रतिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु क्रमेण भवति सूर्य-
 स्येव, न तु मुख्यस्येव सन्निधिमात्रेणैति निर्णीतम्, यथा जलस्थ
 आभास इत्यत्र तृतीयसप्तविंशत्याध्याये । एवञ्च पूर्वकृतस्य प्रारब्धक-
 र्मणः पक्वस्य जाग्रति फलभोगे क्रियमाण आहारश्चमादिभिर्यदा
 निद्रा भवति तदा स्वापः स्वप्नवृत्तिः । तत्रायं हृदयदेशान्निःसृत्य
 हिताभिधानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभा-
 गवदण्वीषु नाडिषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु तस्यां तस्यां कचि-
 दीश्वरेच्छादिवशेनान्तर्बहिःकरणान्यादाय परिवर्तते । तदा चैतन्य-
 सङ्कोचनन बहिरिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो
 न भवति । बुद्ध्यहङ्कारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसहिताऽहङ्कारा-
 ध्यासेन स्वाप्नं सुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतां, विषय-
 श्च मायिकः । भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहङ्कारे । यदा पुनर्नि-
 द्रायां तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽयं तैः सर्वैः सह पुरी-
 तति प्रविशति । पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयं, तद्विष्टिता ना-
 ड्यः पुरीतच्छब्देनाच्यन्ते । तदा सुषुप्तिः । कदाचिद्भगवदिच्छया त-

स्य हृदयस्यान्तर्यं भाकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्य शेते । द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः । द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः । ततः पुनर्भगवादच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युच्चरणम् । ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः पूर्वोक्तरत्या तत्तदनुभवादिश्चेति ।

नैयायिकास्तु—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति क्रमेणाऽऽत्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः । तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम् । विभोर्निरवयवस्यात्मनः संयोगं प्रति कर्त्तृत्वायोगाच्च । नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम् । मनस एव कर्त्तृत्वापातात् । तस्यैव क्रियाश्रयत्वात् । जीवे गुणाधीनत्वे कर्त्तृत्वायोगादिति ।

मायावादिनस्तु—ब्रह्मात्मकमेकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रतिबिम्बे तस्यैव व्यावहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तिपक्षान् जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वायाहुः । तदप्यसङ्गतम् । प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ब्रह्मणा नीरूपत्वात् । बुद्धेः श्चास्वच्छत्वात् । दर्पणवत् किञ्चिद्देशवच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात् । नचेषापत्तिः । ज्ञानवत् तयोरपि भानापत्तिः । सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञानापत्तेश्च । प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां नाड्यादीनां सन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात् । किञ्चाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसंसृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसम्भवेन तत्तत्संसर्गं द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षिन्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवान्तःकरणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निरसितुं शक्यत्वात् । ननु दूषणघ्रासान्मास्तु व्यापकानेकजीववादः, किन्तु व्यापकैकजीववादोऽस्तु । तथाच तस्य

सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरिति चेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् । नचैवम् । अविशेषणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितसाक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु सृष्ट्वाच्च ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् । नचाविद्योपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तन्निःकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्ष्यभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बां नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेन्मैवम् । यदयं न स्वीक्रियत कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्नधिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । नापि विम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्थलेऽप्यन्तःकरणस्यान्तरसन्निहितत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्ट्वान्तरविम्बेष्वालोकान्तरसंयोगानपेक्षणात् । जीवचैतन्येनाऽऽन्तरप्रकाशाऽनङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्दर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्देव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् । संस्काराधायकस्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावच्छेददर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावच्छेदविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बां न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावे हेतुरिति विभाव्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिबिम्बावच्छेदस्य प्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा विम्बान्तरं पूर्वविम्बव्यवधेयं भवति । इहतु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तदव्यवधेयत्वाभावाच्च जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बस्तथापि न जीवस्य

सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात् । तथा सति कू-
टस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वर-
स्यैव रूपान्तरं वा साक्षा भविष्यति, तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदांशः ॥
जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वदिसङ्घित्वाभावे-
ऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्व-
भावाद्दन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्ति-
रूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षुरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परि-
णम्य विषयं प्राप्नोति तदा समुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति ।
केवलाऽन्यादाहास्य तृणादरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवल-
जीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं
युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषय-
मात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेन्मैवम् । एवं
स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्रतिबिम्बत्वाद्वाञ्छन्नत्वं
च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयंज्यांतिष्टुप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन
स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिमंस्कारवशादेवेन्द्रियं
विनैव वृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः । किञ्च । अयःपिण्डसमा-
रोहेण दाहकस्याऽग्नेः साक्षात्मसृष्टदाहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण
प्रकाशस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवच-
मित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशाऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रा-
विशत् । वस्तुनस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोचर्यक्तिष्वैकस्यैव जी-
वस्य सर्वान्तःकरणसंसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकर-
णवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्त-
द्विषयोपगगसम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाध-
काभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयभावो
वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वार-
को जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणवृत्त्युपादानस्य
जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकार-
णसंयोगात्मा साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभा-
सकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिष्यक्तिद्वारा
विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभि-
धित्सतं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां च अ-

न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वसैः सर्वज्ञतापत्तिर-
निवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्र-
दर्शने, अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽयातीति फल्गून्ये-
वैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृत्तत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया
विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन त-
त्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञ-
त्वार्थमालम्ब्यते । तदाप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते
वृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्व-
भिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेद्वेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोपपत्तिः । एवञ्च
चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनै-
कदेशाज्ञाननाशो वा, कष्टवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा,
चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचै-
तन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो
वा, अन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो निरुच्यतां स सर्वोऽपि वृत्त्युप-
रागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसं-
सृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धाना-
दर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स
एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जी-
वस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भवि-
ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न । शरीरभेदस्याननुसन्धान-
प्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण
तस्य किञ्चिज्ज्ञातायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भांगायतनभेदस्य वि-
श्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् । 'उ-
द्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म
कबन्धा अप्यरीन् युधी'ति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृ-
तिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वा-
ज्ञाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्श-
नात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाद् विद्यातः
प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा

दर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तन्नोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च, न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्निमाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वात् तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अन्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव । पादेन स्पृशामि करणाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत् तेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्ज्ञानामीत्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात् । सृष्टदृष्टिघादमालम्ब्यान्तःकरणक्याङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बहिःकरणवैजात्यस्येवान्तःकरणवैजात्यस्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्बाधमेव । नच फलबलान्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः ।

ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः । तथा सत्यन्तःकरणं प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवज्जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यैकीभावात्मिकायामभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत् । नेदं युक्तं भाति । सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रावणात् तदिनरत्र तदुपगमं श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादौ व्यावर्त्तकापाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वं बिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याशक्यवचनत्वात् । किञ्च । जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्यान्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत इति नोक्तदूषणाद्धारसम्भवः । यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु बिम्बत्वावशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मत्वैकीभावो जात एवेति अहं

घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याऽह-
मिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद्
विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्या-
त् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरप्र-
भागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति । तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनै-
कीभावो भेदाऽभिव्यक्तिसत्त्यां सत्यां विषयप्रमितिरिति विभाव्यते ।
तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्श-
नाद् विषयसंसृष्टेऽप्रभागे प्रतिबिम्बायोगाद्द्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रस-
क्तः । किञ्च । प्रतिबिम्भार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य
वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायांगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषये-
ण व्यवधानात् तथा । यदि विषयादूरवर्ति तदा विषयावच्छिन्न-
त्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणु-
त्वाद् ध्वंशदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः ।
तमुत्क्रामन्तं प्राणाऽनूत्क्रामतीति श्रुतं । किञ्चैवं कल्पनेकशरणत्वं
गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृ-
वृत्तिविषयचैतन्याभेदासिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्त-
न्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षाः । एतेन
प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयो-
जक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च । यत्र भ्रमद्वयो गृह्यते तत्र वृत्त्युपर-
ञ्जकस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगात् तदग्रह-
णापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति सुखेन तद्ग्रहणसम्भव
इति वाच्यम् । वृत्त्या घटाकारिकया आवरणाभिभवेन भ्रमणांशे
विक्षेपस्याशक्यवचनत्वात् । किञ्च । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभि-
व्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तद्भावात्प्रयत्नप्रदेशे तदननु-
भवेनेन्द्रियेऽपि तद्भावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य वि-
षयकारणत्वाकलंसेऽसम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकर-
णावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको
घटेऽपि न स्यात् । काप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते, तस्मात् तद्देशावच्छे-
देन जायमाने मनोधर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति । तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्या-
भिन्नं स्यात् तदा स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मान्नैवं त-
स्मात् तज्ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादि-

स्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एषावर-
णनाश इत्यंशान्तरेण भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदनुभवानु-
पपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः ।
अन्येषां घटद्रष्टृणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदनुभ-
वापत्तश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव बुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे
तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये च चक्षुमशक्यत्वेन घटकुटीप्रभा-
तवदननुभवस्य सर्वाऽनुभवगोचरत्वस्य वाऽऽपाताच्छुक्तिरजतस्या-
ऽप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य
घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानि-
वृत्त्या भ्रमविक्षेपादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठनैव तस्य वाच्येति
चेतन्याभेदस्य पूर्ववदेवास्मिद्धेः । वृत्ते ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया त-
स्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नात्वात्कल्पन-
योगुत्त्वाद्प्राणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्ति-
मात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः ।
नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवृत्तकत-
या अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाद्योऽप्रत्वभ्रमे तु प्रतिबि-
म्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो वि-
प्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव बुर्ध-
चत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चंति दिक् ।

अतो जन्यज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुसन्धानदर्शनाच्छक्ति-
ग्राहकेषु कोशादिषु, प्रेक्षोपलब्धिश्चित्तसंविदिनिं चिदादिभिः सह
बुद्धेरैकार्थ्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्त-
त्वाच्च जन्यज्ञानमतिरिक्तमेव । तदुत्पत्तिप्रनाडी च पूर्वोक्तरीतिकैवे-
ति निश्चयः । भगवत्साक्षात्कारे तु नैया प्रनाडी । तस्य प्रमथलादंश
भवनात् । नायमात्मैति श्रुताखितरसाधननिरासंनोपलक्षणविधया
निरस्तत्वात् । उत्तराद्धं वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनु-
विवरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं वाऽनुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव,
न तु फलदित्वा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्ति-
बीजभूतः । अतो भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्यो,
भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु मां
सर्वे पश्यन्तिवत्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि, तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः ? । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति भिन्नशब्दवाच्यानां

नानाविधाभिः । यथा, मल्लानामशनिरित्यादौ । एवञ्च, भक्त्या सामान्येच्छया वेति द्वेधा दर्शनम् । उभयथाऽपि प्रमेयबलमेव कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामग्न्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्वभिमानमात्रात् । अत एव अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्यादिश्रुतिः सद्गच्छते । मनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादावपि प्रमेयबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराऽविरोधायानुसन्धेयमिति शुभम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥ ७ ॥

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादिना * सिद्धान्त इत्यन्तेन * । पूर्वाधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारकरणत्वं सिद्धम् । श्रुतौ च मुख्यं प्राणमिन्द्रियाणि चोपक्रम्य, हंतास्यैव सर्वं रूपं भवामिति त एतस्यैव सर्वं रूपमभवन्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि ? उत रूपभवनप्राक्कालेऽपि सत्त्वात् तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्र पूर्वं तत्त्वान्तरेऽपि पश्चादेतद्रूपभवनश्रावणेन जन्मान्तरवत् पूर्वरूपत्यागालाभात् पूर्वोक्तयुक्तिभ्यां चेदानीं प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । तद् व्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तानीत्यादि * । सूत्रे तदिति लुप्तविभक्तिकं पदं, तानीत्यनेन व्याख्यातम् । अन्ये तु त इति पठन्ति । * इन्द्रियशब्देनेत्यादि * । तथाच यथा श्रुतौ इन्द्रियाणीति व्यपदेशस्तथेदानीमपि लोके शास्त्रे च व्यपदेशः । अतो नात्रजन्मान्तरन्यायः सम्भवति । किन्तु भृत्यानां स्वामिस्त्वभावानुसरणमिव प्राणस्वभासवनुराणमेव तद्रूपभवनम् । नच प्राणश-

क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्येऽपि तर्हि भेदः
स्यादित्यत आह । अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा
इति ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्क्रामन्तं
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणाञ्च । सुप्तेषु वागादिषु प्राणो
जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णय नामरूपव्याकरण-
मपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमाधिकरणारम्भः । लोके नामरूप-

व्यपदेशविरोधः । द्रोणकर्णादिषु कुरुशब्दव्यपदेशवद् गौण्यापि
तत्सम्भवात् । अतो भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि
नैकत्वमिति सिद्धमित्यर्थः । अत्राशङ्कते । * आसन्येऽपीत्यादि * ।
समादधते * तस्य ते इति * । आसन्यस्य प्राणापानसामानव्यानोद्दान-
शब्दाः पाचकपाठकांदिशब्दवद्यौगिका अतो न भेदका इत्यर्थः ।

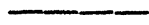
उक्तोपाद्भ्रलनाय सूत्रद्वयमित्याशयेनाहुः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ एतत्सूत्रद्वयं तु निगद्व्याख्या-
तेनैव भाष्येण व्याख्यातम् । प्राणस्य जागरणं तु प्राणाग्रय एवैत-
स्मिन् पुरुषेः जाग्रतीति प्रश्नोपनिषदिं श्रावितम् । स्वामिसेवकवत्
स्थितिस्तु, प्राणवन्तस्यधिकरण एव सिद्धेत्यनवद्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ अधिकरणप्र-
योजनमाहुः । * भूतभौतिकेत्यादि * । नन्वत्र कुतः संशयो येनाय-
मारम्भ इत्यत आहुः * लोक इत्यादि * । तथाच नामादिव्याकर-

करणं कुशालादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेऽपि स्थावरज-
ङ्गमे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति
वह्न्यादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानुप्रवेशात् तत्सा-
हचर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निरा-
करोति तुशब्दः ।

संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः॥ यस्त्रि-
वृत् करोति तस्मात् । सेयं देवतैक्षत हंताऽहमिमास्तिस्रो देवता अ-

णस्य उभयत्रापि शक्यवचनत्वात् संशय इत्यर्थः । तुशब्दव्या-
ख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः । * वह्न्यादित्यादि * । नामव्याकरणं वा-
कसाध्यं. रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम्, उभयमप्यनुप्रवेशहेतुकमिति
छान्दोग्ये सिद्धम् । पेत्रेये च वाग्रूपेणाग्नेरनुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन
तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात्
सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्त-
त्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स
जीव एव कर्ता । अथैकवचनव्याकोपाश्लेहं रोचते, तदा जीवसम-
ष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जी-
वनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते ।
अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृ-
त्वादित्याशङ्कां निराचष्टे तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्या-
कुर्वन्ति । * संज्ञेत्यादि * । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्य-
वशात्प्रामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्कर-
णेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरी-
रसम्बन्ध इति तदानीं जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीर-
सम्बन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात् । त्रिवृत्करणस-
मये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु 'नाम रूपं च
भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां च-
कार स' इति, 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

नेन जीवेनात्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः ? । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसम्बन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृगिति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽब्रह्मदेवतानां प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिमिद्धत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृतिरूपमायावृत्त्यौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्ददेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वं मानाभावात् । अतः, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त इति श्रुत्यन्तराद् भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्त्ता । जीवानान्तु पश्चादेव भगवद्वाविष्टानां तथात्वम् । नचादिसृष्टौ भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥ ९ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादि * । * इदमिति * घश्यमाणं वाक्यम् । संशयं

त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि ? आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कान् निरोधेति । तत्र पूर्वपक्षमाह ॥ मांसादिभौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽवन्नप्रकृतिकम् । कुतः ? ॥ यथाशब्दम् ॥ अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःमन्दिगधं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह ॥ इतरयोश्च ॥ वाचि तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिवाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

तद्वीजं चाहुः । * तत्रेत्यादि * । नन्विन्द्रियविचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः । * त्रिवृदित्यादि * । उक्तश्रुतिविप्रतिषेधजनितामाशङ्कान् त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । * तत्रेति * । सूत्रे । ननु सूत्रे तद्विषयकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य विषयत्वावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मांसादीत्यादि * । भूमिः स्थितौ स्थानमात्र इति कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यत्वपरम् । तथाचात्रोक्तं तथेत्यर्थः । * वाचीत्यादि * । अत्र तेजोमयी वाक्, ऐतरेये, अग्निर्वाग् भूत्वेति श्रुतिद्वयेऽपि वाचिं तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनः प्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम् । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न भौतिकत्वमिति शङ्क्यम् । सा तु मुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं वक्तुम् । अतस्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनात्र ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः । नच श्रु-

उच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति ।
तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिवादः ।

ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते ।
अथात्मनोऽन्नाद्यमागायदिसत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दि-
ष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनु-

—————

तित्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथा नयनमिति शङ्काम् । उपपादक-
स्य त्रेधा विधानमय या श्रुतिस्तस्या बाधात् । ऐतरेयोक्तानादरेऽपी-
दमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ सिद्धान्तमूत्रं व्याकुर्वन्ति । *
अन्नादिभिरित्यादि * । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवेशितुर्मनो भवतीति
दर्शनं तथा दर्शनं, पञ्चदशाहानि माऽशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपस-
माहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपाद-
नम्, ताभ्यां तथेति, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्या-
यात् तेजामयत्वापोमयत्ववादा बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य
भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कन्ते । * न-
न्वित्यादि * । समादधते । * अथेत्यादि * । श्रुतिस्तूद्गीथब्राह्मण-
स्था । अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यत्किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्र-
तितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्यमागानं कृतं तथा
मुख्यः प्राणाऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरम्
अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्व्वात्मने आत्मार्यम् । अन्नाद्यम्, अन्नं च तदाद्यं
च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्किञ्चान्नं लोके प्राणिभिरद्यते त-
दन्नम् अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु
कथमेतन्नश्चयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृ-
तोपकारदर्शनादित्यत आह । इह प्रतितिष्ठतीति । अन्नम् इह प्राण एव
प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमत्र

प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौतिका-
नि मनःप्रभृतीनि, किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति
वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्ता स क-
थम् अदनीयानामपां परिणामकार्यं स्यात् । किञ्चैतरेये वागाद-
योऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च
निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वा-
न्तराणीत्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्त्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृ-
त्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं परमेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादि-
सूत्रं यथाश्रुतमेव पुरीपादित्रयस्य भौमत्वं सूत्रादित्रयस्याऽऽप्यत्वम-
स्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति ॥

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया नि-
गद्यते । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेतीत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राक्काले केवलस्य ब्र-
ह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वे-
च्छया पूर्वं नाना भवति । तत उच्यते चानानेकभावेन भवति । न-
चाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वा-
क्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत
उतानूद्यते, अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।

तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्ता-
न्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽन्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽत्रानु-
वादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रमाणिकगौरवप्रसङ्गा-
त् । अन्यथा एकमेवेत्यऽवधारणान्तरविरोधापातात् ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्ता निवारकत्वान्न वि-

रोध इति वाच्यम् । तथा सति समाध्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाऽद्वितीयपदव्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । नच आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदित्यत्रेवात्र मिषद्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम् । तदापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामिदक्षणाविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यद्विस्यनुवीक्षणस्य च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य कालस्योपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवार्त्तित्वात् कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु कालस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्ता बोधनार्था उक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः । तत् सर्वभवनसमर्थमनो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति । नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वाच्च सर्वदा भविष्यति । कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवाविर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्भर्मास्त्रिका-लिकाऽधाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि नित्याः । नच सदेव सौम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम् । तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात् । नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम् । कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । तैर्विंशिष्टस्तु कालो भगवच्चैष्टारूपो “योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्वम् । निमेषादिवत्सरान्तो महीयानि”ति वाक्यात् । अतोऽवयवार्वाभागरहितस्य तस्य कार्यापेक्षया रूपत्वात् तेनैव सहच्छादीनामपि जातत्वात् सर्वान् स्वांशान् सदैकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यधिकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते । एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तथा सञ्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनन्ति । ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते । एवं सञ्चिदानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तयेच्छया मिलितोऽऽभिन्न इवाखण्डो भ-

षति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि
 पूर्णशब्देनोच्यन्ते । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते, पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अर्थस्तु—अदः परोऽक्षं ज्ञानैक-
 घनम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद् व्यापि । इदं परिदृश्य-
 मानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत् । पूर्णात् पूर्णमतीति व्याप्नोति ।
 तादृशं तद्बुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अञ्चु गतिपू-
 जनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते,
 पूर्वोक्ताभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते । एवं ज्ञानादेः
 फलमाह । पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन
 प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति । पूर्णत्वा-
 देव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण
 धर्मरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु
 स्यामित्यस्य कार्यम् । एवञ्च बृहदारण्यकोक्तं व्युच्चरणं तैत्तिरीया-
 द्युक्ताकाशादिसम्भूतिश्च तत एव । प्रजायेयेत्यस्य तु जननगत उ-
 च्चनीचभावः कार्यम् । अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वाकारादेव प्राप्तत्वात्
 तेनैव जननबाहुल्यस्यार्थवलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् ।
 पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविवृतिरपि विरुध्येत । उच्चनी-
 चभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात् । अत उच्चनीचभाव एव प्रश-
 द्दार्थः । स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्ट-
 त्वं, ततो नीचभावाश्चद्रूपस्याक्षरस्य, ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य ।
 अत एव अक्षरात् परतः पर इति । द्वाविमौ पुरुषा लोके, यस्मात्
 क्षरमतीतोऽहमित्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं
 त्रिरूपः सन् शक्तित्रयरूपेणाविर्भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा
 शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारण-
 भूता माया । एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्व-
 तलादिवाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति
 व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जानस्तदेतरौ ते सेवमानौ
 जातौ । ततश्च तयोर्धर्मा ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स
 आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उच्चनीचभावः ।
 अथापरसदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादेशेनाव्यक्ततामापद्यते । प्रकृतिरू-
 पो भवति । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं श्रौतेन पौ-

राणेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते । चिदंशस्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वा-
दंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो भवति । तदा चिदं-
शस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति । तदा तथा व्यामोहितो व्याकु-
लः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ य आसन्यरूपः सूत्रात्मा दशविधः
प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति । ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारणप्रयत्नव-
त्वात् । बोधरूपोऽप्ययम् । आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्म-
कस्य च तिरोहितत्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्सम्बन्धादा-
नन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्बद्धयते । अन्यांशस्तु प्राज्ञरू-
पोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति । अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते । तत्र
क्रमो नानाविधः । मुण्डके, एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणमनइन्द्रि-
याणामुत्पत्त्यनन्तरं खादिभूतोत्पत्तिः । प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छब्दा भूता-
नि इन्द्रियं मनोऽन्नमिति । बृहदारण्यके प्राणा लोका देवा भूतानीति ।
ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि । महापनिषदि तु दशेन्द्रियाणि मन-
स्तेजोऽहङ्कारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति । तत्र तेजो महान्
प्राणाः प्राणसमुदायः । तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि म-
हान्ति च भूतानि समुत्पादयति । पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्य-
न्ते । अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीयश्रुता-
बुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात् । एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शि-
ताः । अतो भूतानामेवैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम् । आत्म-
नां तु व्युच्चरणं पश्चात् । कदाचिद्देहविशेषा एवेन्द्रियाधिष्ठाता
रः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरामत्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता ।
विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधनीतस्तत्प्रकाशान्मत्कृताच्चाव-
गन्तव्या ॥ २२ ॥ १० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य

श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चास्यं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे ममन्वयः ।
कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥
एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।
अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं स्मार-
यन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः । * सर्वेत्यादि * । तं त्वोपनिषद्मित्या-
दिश्रुतं ब्रह्मण्युपनिषद् एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनि-
षदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकता-
नतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निरा-
करणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे
सिद्धो, मुख्यतया उपनिषद् एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो
जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां बोधकता निर्विचि-
त्सशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति ।
ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्योपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् ।
अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेऽध्याये निरूप्यत
इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथोपोद्धातत्वं त-
द्वत् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारशोधकत-
या तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवक-
भाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् । नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध
इति साधनविचारोऽप्रार्थत्वेन युक्तो, न तु बोधकताप्रकारविचार
इति शङ्कायां स्वांक्ते गमकमाहुः * एकमित्यादि * । गुरुमुखादु-

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।
अधिकारे ततः सिद्धे विषयावधृतिस्ततः ॥

पनिपद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मन्वा निदिध्यामितव्यम् ।
तद्युपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु क्वचिद्वाक्येन प्रकरणेन वा बो-
ध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां
विद्यां तादृग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां
जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्य-
याधिकरणे चिन्त्यते । पादं च यथाधिकारमनेकामेकां वा जनयन्तीति
फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात् तदोपास-
नामात्रं चिन्तयेन्न तु द्विद्यैकत्वानेकत्वं, प्रयोजनाभावात् । अतस्त-
च्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः । ननु
यद्युपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थस्तदा संसारगति-
प्रभेदः सन्ध्यसृष्ट्यादिबोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याका-
ङ्क्षायां पादानामर्थास्त्रिभिराहुः *ससाधन इत्यादि* ब्रह्मविद्याप्राप्तिं प-
रमिति परमाप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तं तदपरोक्षमेव चिदाक्षितम् । त-
स्मिन् दृष्टेपरावरे, आत्मन्येवात्मानं पश्येत्, सर्वं हि पश्यः पश्यतीत्या-
दिषु दृशोः प्रयोगात् । तच्च न शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिवि-
धिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दः श्रवणमात्रात् तत्रापि शुद्धिरवश्य-
मस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः,
जन्मना कर्मणा शुचौ विचाररूपसाधनसहितं पुरुषे विद्यां जन-
यन्ति, वा, अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेऽपि वरणमात्रविषये ।
तत्र दृष्टान्तो, यथा योगे । अतो, निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे-
ति श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येऽपि केवले वरणविषये मनःसाधनपरं
च पुरुषे जनयन्ति । यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्,
भिद्यते ज्ञानयोगेनेति योगबोधकध्यानबिन्दुश्रुतेर्योगेनैव दहंदहो ना-
न्यत् तत्र कदाचनेति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणा-

अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।

बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥

त । एवं वरणेऽपि पापकर्षण इति । अपूतः पूतो भवति मां स्मृ-
 त्वेति तापनीयश्रुतेः 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्त्तते ।
 भक्तानां णश्च निर्वाणं तेन कृष्णः प्रकीर्त्तित' इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्याच्च
 भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवत् । एवं त्रिविधेष्वधिकारि-
 षु भगवदिच्छया सम्भवत्सु मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सि-
 द्धिरिति तन्न विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत्*जघन्याधि-
 कारिणां शुचित्वं विचार्यते तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमा-
 त् । तथाचापादघातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये
 पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता
 स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जी-
 वस्य सिद्धे विषयावधृतिर्विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य यादृशं ब्रह्मस्वरूपं
 तस्य अवधृतिर्निश्चयो विचार्यते । ततस्तुरीये पादे अन्तरङ्गविचा-
 रेण सूक्ष्मदेहनिष्ठतया मुक्तिपर्यन्तमनुवर्त्तमानत्वेन, तं यथायथो-
 पासते तथा भवतीति, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथैतः
 प्रेत्य भवतीति श्रुतेरवश्यफलसाधकतया चान्तरङ्गं यत् साधनकर्म-
 ज्ञानभक्तिमार्गीयमुपासनं तद्विचारेण गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां
 भगवद्गुणानाम् उपसंहृतिः । तत्तद्विधोपासने तत्तन्नियमनम् ।
 एतादृशे उपासने एतादृशा गुणा एवं चिन्तनीया इति । ततस्तुरीये
 पादे बहिरङ्गविचारेण स्थूलदेहनिष्ठतया इतरसाधारणतया च
 बहिरङ्गाणि यानि साधनानि आश्रमादिरूपाणि तद्विचारेण कर्मणां
 पूर्वोत्तरकाण्डोक्तानां यज्ञतपःशमदमादिश्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृता-
 नामुपसंहृतिः । नित्यान्येव कार्याणि, तान्यपि ब्रह्मण्याध्याय, सङ्गं
 त्यक्त्वा कार्याणीत्येवं नियमनम् । एवं प्रकारेण सा उपसंहृतिर्द्वि-
 धा विचार्यते इति क्रियापदमत्रापि सम्बध्यते । तथाच जघन्याधि-
 कारिणां पूर्वपादोक्तरीत्या स्वरूपयोग्यतायाः सहकारियोग्यतायाश्च
 पूर्वं सिद्धौ द्वितीयपादोक्तरीत्या विषयावधारणे यथाधिकारं तत्त-

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः । तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता । ततो गुणोपसंहारः । ततोऽङ्गविचार इति ।

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्काम-

द्वगुणकतत्तस्वरूपोपासनायां यज्ञादिस्माहित्येन क्रियमाणायां तत्तद्वगुणकं ब्रह्म स्वरूपं बोधयन्ति । उक्तममध्यमयोस्तु द्वितीयपादोक्तब्रह्मभावाप्तियोग्यतायाः सत्त्वात् पूर्वपादोक्तयोग्यताविरहेऽपि यथाधिकारं वरणयोग्याः सहकारेणावधृतब्रह्मस्वरूपयोस्तदुचितगुणकस्वरूपोपासनायां तदुचितबहिरङ्गसाधनसाहित्येन तत्तन्मार्गरीत्या क्रियमाणायां यथाधिकारं बहिर्वाऽन्तर्वा तद्वगुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्तीति प्रकारविशेषबोधनेनोपोद्घातः स सङ्गतिरित्यर्थः । एवं पादानामर्थानुक्त्वा प्रकारान्तरार्थशङ्कानिरासाय निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । यस्मादेवं साधनसम्पत्तावुपनिषदां विद्याजनकता । अन्यथा सत्सम्प्रदायेऽपि परोक्षज्ञानजनकतयैव । तस्माद्धेतोरधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः प्रथमार्थो, न तु वैराग्यार्थं संस्मरगतिप्रदर्शनमात्रम् । एवं द्वितीयेऽप्यवस्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थं, न तु वैराग्यमात्रार्थम् । गुणाद्युपसंहारप्रभृति तूपासनादिद्वारा विद्यार्थस्फुटमेवेति उपनिषदां बोधकताप्रकारविचार एव तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यतेऽतो न तेषामसङ्गतिरित्यर्थः । एवञ्च पादेषु प्रथमार्थस्य सर्वाग्रिमोपजीव्यत्वम् । द्वितीयार्थस्य तदग्रिमोपजीव्यत्वम् । तृतीयतुरीययोस्त्वेककार्यत्वमिति विशेषः सिद्ध्यति । एवं सर्वे निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति । * तत्रेत्यादि * । तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायाम्, 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इति भगवता ब्रह्मविद् एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः । * तत्र पूर्वैत्यादि * । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे, यथा पञ्चम्या-

त्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति ते देवास्तत्र तत्र हुन्वा
तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-
न्तीति श्रुतिः ।

माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनभूतैरसौ वा व लो-
का गौतमाग्निरित्यादिभिरुक्ता असौ वा व लोको गौतमाग्निस्तस्यादि-
त्य एव समिद्रश्मयो धूमो ऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि वि-
स्फुलिङ्गास्तस्मिन्मग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतः सोमो राजा
सम्भवतीति । द्वितीयं वाक्ये पर्जन्यवायवभ्रविद्युदशनिहादनयो
विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यो, वर्षं फलम् । तृतीयं पृथिवीसं-
वत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरादशो विस्फुलिङ्गान्ता, वर्षं होम्यमघ्नं
फलम् । चतुर्थं पुरुषवाक् प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः
अन्नं होम्यं, रेतः फलम् । पञ्चमं योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकृ-
त्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यं, गर्भः फलम् । तदग्रे,
इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति उल्वावृतो गर्भो
दश वा मासान्तः शायित्वा यावद्वाप्य जायते स जातो यावदायुषं
जीवति ते प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः स-
म्भूतो भवतीत्यन्तम् । अर्थस्तु, हे गौतम असौ वा व द्युलोक एव
अग्निः । यथेहाग्निर्होत्राधिकरणमाहवनीयः । तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य
आदित्य एव समित् । तेन हीद्धो द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात्
समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्ति-
ष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अ-
ङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिपः प्रशमे ह्यङ्गारा अभिव्य-
ज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणैर्मा देवा लोक-
पालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुह्वति । श्रद्धा वा आप इति श्रुत्यन्तरा-
द्, आपः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च
श्रद्धाशब्देनाप उच्यन्ते । ता जुह्वति । तस्या आहुतः सोमो राजा
सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः
सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतान्ता आपो द्युलोकस्थं चन्द्रमनुप्रवि-

श्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारगन्ते । एवमग्रेऽपि वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानिदेवताविशेषः पर्जन्यः । तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते । तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते । अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रंतरूपेण परिणमते । रंतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते । तदाह, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । वैराग्यार्थमाह । स उल्वावृतां गर्भं इत्यादि । तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीति । तं पूर्वोक्तं प्रेतं सृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद्, अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजा वा नयन्ति । यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः । अतः परं तात्पर्यम् उच्यते । गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः । तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत् तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावात् मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम् । तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनिमित्तात् फलं जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां, यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येका हेतुः । निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्थं ज्ञेयः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । अहृष्टादिकं तु न व्यापारः । हृष्टस्य सम्भवं तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । याजिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्राथवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रवाहुरिति विग्रहः । अग्निरिदं हविरजुपेति हविःस्वीकारः । अर्द्धादिन्द्रप्रस्थितेमाहर्षोपिति हविर्मांजनम् । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादो । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्भिधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते । नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव । तत्र

तथोपलब्धेः । देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु व इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यादित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता तत्र यागकर्तुर्निष्कामत्वे तथा किं वा उपकर्त्तव्यमित्यपेक्षयां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाऽधिष्ठातृत्वा ल्लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः । ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोः भवन्तीति श्रुतिर्वदति । शपं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्धोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यादतोऽर्चिरादिमार्गैऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः । एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र जीवेत्यादि * । तादृशयज्ञकर्त्तरि जीवादिशोधिकया आत्मविद्याया आसन्योपासनायाश्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोऽत्र शोधक इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्येतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । ननु नन्दमधिकरणप्रयोजनम् । वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे तस्माज्जुगुप्सेतेति संसारजुगुप्साश्रावणेन च ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षयां मानाभावात् । वाजसनयके, ते वा एते आहुती हुते उक्त्वामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्त्तेत इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविश्येत्यादिना पुनरावृत्तैरुक्तत्वात् तस्याश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्क्यामाहुः । * नचत्यादि* ।

गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । तद् य इत्थं विदुर्ये चमे श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तज्ज्ञानवतोऽपि यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात् । ज्ञानार्थमेव च तथोत्प-

स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः । न त्वेवम् । कुतः । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्न्यादिप्रपञ्चनं, तदनन्तरं यदतोऽधि-प्रजाः प्रयन्तीत्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनं, यथा पुनरावर्त्तन्त इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम् । देवापितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम् । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत इत्यस्योत्तरत्वेन, जायस्व म्रियस्वेति तृतीयस्थानकथनम् । तत्र, अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युस्तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयत । तस्य पञ्चाहुतीर्चिनापि वाजसनेयके पूर्वं जीवद्दशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चन्मुश्रुष्वनपेक्षितं स्यात्तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात् । प्रश्नक्रमणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्युद्धर्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गो-द्धर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षितमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा निष्पादितशरीराणाम् । तद्य इत्थं विदुरिति विद्यावतामेव कथनादतस्तावतैवोपजीव्यत्वं, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः । * तद्य इत्यादि * । तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्धेतोरुक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च, तद्य इत्थं विदुरिति श्रुतावपि, य इत्थम् एवं प्रकारेण प्राप्तदेहास्तं विदुः ब्रह्म जानन्ति । ये चंमंऽरण्ये श्रद्धा-

चेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । अथवा निष्काम एव धूममार्गः । योगी प्राप्य निवर्तत इति स्मरणात् । भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

एवं त्रयीयर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् । तस्माद्योग्यशरीरनि-

तप इत्युपासनेऽत्रापि विदुरिति पदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम् । नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहु-
तिस्वभावविरुद्धम् । आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । अर्चिरादिमार्गेऽपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या । अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याऽप्युपजीवकत्वं यु-
क्तमित्यर्थः । ननु ते वा एते आहुती इति श्रुतौ आहुतिभ्य एव यज्व-
शरीरान्तरनिष्पत्तिश्चावणाद् धूममार्गेऽपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारेन किञ्चि-
द् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेऽपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं
होमस्य साधयन्ति * अथवेत्यादि * । उक्तगीतावाक्यान्निष्कामय-
ज्ञकर्त्तर्येव धूमादिमार्गः । ब्रह्मगतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धू-
मादिलोकाः । तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिनोक्ता उत्तमदेहनि-
ष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्त्ताद्युपासने
धूममार्गेणहागतस्य, न हि कल्याणकृत् कश्चिदित्यादिना गीतायामु-
क्तान्न्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । साऽपि, एतद्धि दुर्ल-
भतरमिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गी-
कारेऽपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्यदेहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणवस्था-
निरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां दुष्क-
र्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पात्तबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् ।
अतो धूममार्गेऽपि विलम्बाधिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादक-
त्वमतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेऽपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः । ननु बृहदार-
ण्यके यज्ञादिना लोकजेतृणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममा-
र्गोऽस्त्वित आहुः * एवन्त्रयीत्यादि * । * पृथगुपदेशादिति * बृह-

ष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसाहितः । श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति । तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः । संस्कृत-भूतानामपामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा आप एव ह्यन्ते । अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीशिवं प्राप्ते उच्यते ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति स-

दारण्यके भिन्नप्रकारेण, एवमेवानुपरिवर्तन्ते इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्वाधकत्वमित्यर्थः । एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाऽधिकरणप्रयोजक-संशयाकारमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्य-देहापेक्षा तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । * सम्बन्ध इति * । भू-तसम्बन्धः । अद्गुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्षति परिमाणबोधकस्मृतिस्त-मुत्कामन्तमित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्कभाश्रवणं च संशयबीजं यथा-यथम् । तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम् । * श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, * भिन्नपक्षे योनौ वेति * पञ्चाहुतिभ्यो धूर्मादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽपां द्रवीभावमापद्यात् तदा वा । ततो भिन्न सकामपक्षे प-ञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यष्टृलोकालोकान्तरं मन एव कर्मसाहितं नयति । शारीरब्राह्मणे काममयं पुरुषमुपक्रम्य, तदेव स तत्सहक-र्मणेति लिङ्गमनो यत्र निपक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे इति श्रुतंमनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकालोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तत इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूर्मिरूपायां योनौ वेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र श्रौत इत्यादि * । प्रत्यक्षाद्यग-म्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन कर्मसाहित्यन्यायनेव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अवाहुतेस्त-त्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः । अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अश्वित्करतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकस्याभावात् । यदि भू-ताऽभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत तदा मनसाऽप्यभावाद्युत्क्रमणं विरु-

म्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्त-
रप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया अर्वाग यो-
ग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति ।
अतो मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा । तस्य मुख्यफलस्य वा अ-

द्व्येत, स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् ।
अप्सहकारिणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते देवानां तावद्विलम्बे कार-
णाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं ह्यन्ते । तथाच सो-
मभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धां, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।
सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * तस्येत्यादि * । तच्छब्दस्य
जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपद-
विचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । अन्तरमवकाशाव-
धिपरिधानान्तर्दिभेदतादर्थ्यं, छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरा-
त्मनि चेति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्यं । चर्मणि
द्वीपिनं हन्तीत्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत
आहुः । * न हीत्यादि * । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यत्र विविदिषन्तीति
पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च
तथा । यज्ञानां हि मुख्यफलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः ।
ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतेः ।
पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीर-
निष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमतस्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे स-
म्परिष्वक्तपदस्थानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे, विचार्यत इति
पदमध्याहार्यम् । तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति स च गु-
रुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः * तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि *
तथाच यथा अपः प्रणयति श्रद्धा वा आप इति विधाय, पृथिवी-
ध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं, मनसा प्रणयतीयं वै मनो-
ऽनयैवैनाः प्रणयतीत्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमन-
येतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धैवैताभ्यां परामृश्यत इति
वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य पृथिवीं ध्यायन्निति पृ-
थिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्

न्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंह-
ति । मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृता-
नि प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकत्रयमपेक्षन्ते । अतः सम्यगेव च प-
रिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानाच्छरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसू-
क्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्व-
प्रज्ञा चेति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आ-

अतस्तत्रेवात्रापि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य
मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः । अन्ये तु तच्छब्देन
संज्ञामूर्त्तिकलमिरिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्यसूत्रोक्तं देहं परामुश-
न्ति । अर्थस्तु तुल्यः । * तत्कारणभूतैरिति * शरीरकारणभूतैर्भूत-
सूक्ष्मैः । संस्कृतानां भूतानां कारणतार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति ।
* मरणेत्यादि * । * तदैवेति * । मृताग्निहोत्रकाले । * प्रतिदिन-
संस्कारार्थमिति * साम्परायिकविधौ तथात्वार्थम् । तथाच समुप-
सर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्वङ्गविशेषणं भवतीत्यतः
सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य क्लिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः । * श-
रीरदाहेत्यादि * । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्य-
त्वाय तस्य भूतासञ्जने हेतुमाहुः । * तमित्यादि * । बृहदारण्यके
शारीरब्राह्मणे, अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्यादिना प्राणैः स-
हितस्य जावस्योत्क्रमणमुक्त्वा, स एष यज्ञः स विज्ञानो भवति तं
विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यनेन जीवदशासम्बन्धिप्र-
माणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानं कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणा-
व्यवहितकालीना, यं यं वाऽपि स्मरन् भावमित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च
तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानक-
र्मणी आसञ्जिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अबाहु-
तेर्गौणत्वं धारयन्ति * कर्मण इत्यादि * । हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात्
कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्राऽपां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया क-
र्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशाद्वाऽबाहुतेर्गौणत्वमि-

पः । तत्र हेतुः—प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचमो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वा व लोको गौतमा-
प्रिस्तस्यादिस एव समिदिति निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वद-
ति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कार-
वचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा
चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथान्तरेतोगर्भा-
श्च । अन्यथापि त्रिनियोगसम्भवात् । जीवसाहित्येऽप्यपामेव मु-

त्यर्थः । अत्र प्रमाणं वर्तन्त्याहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । अब्भोम-
काले तासु जीवाध्यायान् प्रविषाद्यन्नि * प्रश्ने हीत्यादि * । * स-
म्भवदित्यन्तम् * । तथाच छान्दोग्ये प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्य-
त्र प्राणविशिष्ट एव मातृविशेषादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्या-
यस्य पुरुषपदेऽपि तुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति ।
पुरुषो चात्ममानवाविति कोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पु-
रुषपदशक्तिप्राप्तोनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्वा च प्रश्ने सपरिकरजीव-
लाभात् । निरूपणे चाङ्गारव्या चन्द्रमनः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आ-
हुत्यनन्तरं सोमो राजा सम्भवतीत्यब्भोमसम्भूतकलावृद्धिकृतराज-
त्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गी-
कारेऽपि यदा द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता तदा अन्याधिष्ठाना-
दन्यदीयदेहासम्भवेन वर्षस्योपरपातेऽश्वस्य मांसादिभावे रंतसो वृ-
थापाते गर्भस्य स्नावादौ च पुरुषभावाभावेन तैः फलांपहितैः सर्वैरपि
सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाच्चैत उत्क्रमेण संस्कृतभूतैः सम्प-
रिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्ग-
स्याप्याचित्यं साधितम् । ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यं तदा
अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः * जीवेत्यादि * । यथा वा-
जसनेयिनां षष्ठेऽग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वं तद्वदत्र
प्रथमहोमेऽपामं मुख्यत्वमतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु त-
त्रापि दुःखहेतुत्वादेव होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत

ख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःख-
हेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या परिष्वक्त एव सं-
स्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रश्ननिरूपणा-

आहुः । * अयमित्यादि * । अयं देवैः कृतो होमः पष्ठे पर्याये ब्रह्म-
लोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुख-
वत् परिणामसुखदत्वादनभिमानतयैव तत्र स्थितिश्च न दुःखहेतुर-
तो नास्योपाख्यानस्य चैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चि-
द्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावात्त होमार्हत्वमिति श-
ङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमं प्राणवृत्तारारभ्यात्मान्तग-
त्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्तर्यामि-
णः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा
असत्कार्येऽपि प्रेरयत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये हृदिस्थि-
तो यच्छ्रुति भक्तिपूत इत्यत्र सुत्रोच्यते व्याख्यातमतो न शङ्का-
लेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्यात्
शङ्क्यम् । तत्र, विरजा विपाप्मेति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशा-
सिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वा-
दिति । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । होमे अपां गौणत्वस्य प-
रिहृतत्वाच्छ्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वाद्धोमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां
निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोपस्थापकत्वाद्, अब्भामस्य द्यु-
लोकाग्रावुक्तत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरार-
म्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तद-
नागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारण-
त्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतस-
म्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरती-
त्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * यावतेति *

भ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कुरुत इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽवन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः ? । श्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् । ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वाद् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धायामेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा

यतः । * अवगम्यन्त इति * होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते * तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति * देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कात्स्न्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, अस्थित्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्य इत्याशङ्कामित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अपामित्यादि* । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः । * उपलक्षणत्व इति * त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति * शुद्धत्वादित्यादि * । आपः स्वभावतो मेध्या इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकस्य साम्येन विशेषाभावाद् रसमयतया तेजाऽन्नयोः सद्भाहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धाप्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुकत्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च, वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादापि भूयस्त्वम् । तस्माद्धतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच

परिणामाच्च । द्रव्यभूयस्करत्वञ्च । तस्मान्प्रियामकानां भूयस्वाद-
दपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राण-
गतिः तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणाप्यायनजनकत्वादपा-
म् । प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावद-
न्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि दे-
हसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे

श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् ।
अतोऽग्निमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * वैदिकीमित्यादि * । यु-
क्तिमाहुः । * प्राणो गच्छन्नित्यादि * । काममपः पिब, आपोमयः
प्राणः, पिबतो न विच्छेत्स्यतीत्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम् । लोके
च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्य-
र्थः । एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृह्णीत इत्यपि बोधितम् ।
तेन संस्कृतं भूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता । लिङ्गशरीरा-
ऽवियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम् । तेन देवकृतहोमे विल-
म्बाभावोऽपि साधित इति सर्वाऽपि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्य-
म् । ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्त्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः
किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारं हेतुमाहुः । * जलौकावदि-
त्यादि * । अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते तस्यां भृतौ
यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति दृष्टान्त-
स्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः । सद्यो मुक्तौ तु, न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्तीति श्रुतेर्न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि, वैश्वानरं याति
विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषेत्यादिभिर्देहसम्बन्ध
इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति । उदगीथब्राह्मणे तु प्राणानां

प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकाराद् विद्याक-
र्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति स्वकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः ।
तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्य-
ते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निर्वागप्येति वा तं प्राण
इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच ओषधीर्लो-

देवभावस्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवा-
स्मिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्ती-
त्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बो-
धयतीत्यतोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः । एतेन, उ-
पाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो
रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभा-
वमात्रं जलौकावदुपमीयत इत्येकदेशिमतम् । स्वर्गे नरके वा यत्र
फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्यापकत्वात्
करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रं, न तु क-
स्यापि गमनमिति सांख्यमतम् । मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थान-
पर्यन्तं गच्छतीन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदाऽऽत्मनस्तत्र
वृत्तिलाभान्नो ग इति काणभुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि
मतानि जीव एषोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छतीति देह एवात्मा
च नश्यतीति न कस्यापि गमनमित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापा-
स्तानि ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ।

* श्रुतीत्यादि * । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वप-
क्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक
आर्त्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं
निषेधन्ति । * नचेत्यादि * । लोमकेशयोरनप्ययत्तोरप्ययकथनेन

मानि वनस्पतीन् केशा इत्यत्र प्रसङ्गविरोधाद् बाधितविषयेयं श्रु-
तिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्या-
ध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि
तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या
बाध्यत इति चेन्न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये
प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छे-
सत्र ग्रहिनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा क्षियमाणप्रश्ने नामैव न जहा-
स न्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचने वा-

बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोप-
काराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातम् अपीतमिव भवतीति गौण्या
बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तन्नेत्यर्थः । निषेध हेतुमाहुः । * आध्यात्मिके-
त्यादि * । तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते
दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषय-
त्वाभावात् तथा रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षि-
तं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * प्रकरणेत्यादि * । उक्तश्रुतौ मरणाव-
स्थासिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रि-
याणाम्, अत्रैव समनीयन्त इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, स वाचमेव
प्रथमामत्यवहदिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावप-
क्षमादाय प्रवृत्तयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वयोच्यत
इति तत्र प्रवृत्ता अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्व-
मित्यर्थः । एवमविरोधपक्षो विवृतः । द्वितीयं विवरीतुं विषयश्रुतेः
सर्वमर्थमाहुः । * अथेत्यादि * । * मृत्युं पृष्ट्विति * । कास्वित् सा
देवता यस्यां मृत्युरन्नमित्यनेन मृत्युविषयकंप्रश्नं कृत्वा * प्राणोत्क्रम-
णप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति * । उदस्मात् प्राणाः क्रमन्त्याहो नेति
प्रश्ने, तत्र च, नेति प्रतिवचने । ततो यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्येत्यादिना
षागादीनामग्न्यादिभावानुवादस्ततः कार्यं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने,
आहर सौम्य हस्तमित्यादिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते ।

गादीनामग्न्यादिभावानुवादः । ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामग्न्या गतत्वात् । तौ ह यदुचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु, स यत्रायं शारीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्ना वेसादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका ।

तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्याद् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

सांसारिकभोगसामग्न्या गतत्वात् । नच मन्त्रणव्याख्यानश्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुरित्यनेनैव समापनात् । ततस्तौ यदुचतुरित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्नप्रश्नोत्तरविषया । तौ यदुचतुरित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रणार्थ एव विवरणीयः स्यात् तदा तौ यन्मन्त्रयाञ्चक्रतुरित्येवमनुवदेन्न तु यदुचतुरिति । नचैवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्या स्याति गोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एकान्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रश्रयत्वस्याग्रे गार्गीं प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदात्त बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ।

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । असौ वा व लोको गौतमाग्नि-
रित्यत्र, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां
हि पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत
इतिचेन्न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्यरुणान्यायेन धर्ममुख्य-

— — — —

* किञ्चिदित्यादि * । आशङ्कनभागं व्याकुर्वन्ति । * असावित्यादि
* । अत्र अपां हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वादुपसंहारस्य
च सञ्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्बल्यान्न निर्णायकत्वमिति
बोधयति । श्रद्धा मनोधर्म इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वा-
दन्यथानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, मनसा सह भविष्यतीत्यनेन
परिहरति । मनसा प्रणयतीत्यं वै मन इत्यत्र पुरःस्फूर्त्तिकतया पूर्वो-
क्तायाः श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनः-
साहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्य-
त्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरस्यति * तथापीत्यादि *
अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे, तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र ह्येवं विचा-
रितम् । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोम-
प्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति, नवेति । तत्रारुण-
पदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वाद् गुणस्य चामूर्त्ततया द्रव्य-
त्वराहित्येन च क्रयसाधनत्वायागात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनियोजक-
त्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे योजनीयः । तत्र च
ग्रहचमसादयो बहवोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरु-
णयेत्यस्य अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याका-
ङ्क्षनायां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते । तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं
ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्त्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुव्री-
हिणा गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धा-
न्तस्तु । अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्यरुण-
गुणः स्वयंगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करण-
भावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्बाधम् । नच
प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्त्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् ।

त्वम् । तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद् भविष्यति । चम-
सवत् । श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् ।
चन्द्रमा मनमो जात इति श्रुतिश्चेत्त्वेवं परा भविष्यति । तस्मात्
प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न ।
ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे
समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वं तथाऽरुणापदे द्र-
व्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य
दापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे
लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तद्-
भ्यथानुपपत्त्यां द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्छिद्रत्ववद-
र्थे बलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । त-
स्माद् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणमनोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा
सप्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वं, न गोस्तथाऽत्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्र-
द्धाया एव मुख्यत्वं, न मनस इत्यर्थः । पुनरप्याशङ्कते * तर्हित्या-
दि * । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते तदा प्रश्न, उपसंहारे च या
अबुक्तिः सा विरुद्धेतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । स-
माधत्ते * परोक्षेत्यादि * । तथाच यथा अर्वाग्बिलश्च ऊर्ध्वबुध्न
इत्यन्न शिरःप्रभृति चमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौर्ण्यां वृत्त्योच्यते,
तथात्र श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन
श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्यदस्य श्रद्धापरत्वे, श्रद्धां जुहति तस्या
आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य क-
थनं विरुद्धेतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति । * चन्द्रमा इत्यादि * । * एवं
परोति * अनुकूला । तथाच श्रद्धार्यां मनःसहभावात् तद्धोमेन, चन्द्र-
रूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान्न कश्चिद्दोष
इत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । सिद्धान्तभागं व्याचक्ष-
ते * आप एवेत्यादि * । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । *

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि । परं नोप-
चारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । ननु मध्ये
श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारादन्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासह-
भावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थाने आप
एव वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात इति तु भिन्ना सृष्टिः । श्रद्धा-

परं नोपचार इति । * वैदिके निघण्टौ श्रद्धिति सत्यनाम । श्रद्धं सत्यं
दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाऽऽप्सु प्रवृत्तिसौकर्यान्नोपचारः । त-
थाच, एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवत्, श्रद्धा वा
आप इति श्रुतेरिदमपि योगरूढं, योगेन वा तद्वाचकमत उपचारा-
ऽभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः । एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् सिंहो
देवदत्त इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायान्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरु-
षेषु मञ्चशब्दवद्, आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण इत्यै-
तरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात् । यथा अन्नेष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धा-
भक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धापदेनोच्यते तथाऽऽप्सु श्र-
द्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरसनम् । अत्र विनिगम-
कं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * उपक्रमेत्यादि * । नन्वेव श्रद्धा-
शब्दस्याव्वाचकत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात् तथा सत्यैत-
रेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः । * श्रद्धासहेत्यादि * । तथाच पूर्व-
जन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः । यो
वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धघत इत्यादितैत्तिरीय-
श्रुतौ, अश्रद्धया हुतं दत्तमिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्द्या, श्रद्धा-
या आवश्यकत्वबोधनात् । अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदेति श्रद्धा-
पूर्वकत्वज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रादौ होमरूपसंस्कारद्वारण
संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धोऽतो नैतरेयविरोध इ-
त्यर्थः । एवं श्रद्धापदस्याव्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा-
पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः । * तेनेत्यादि * । तेनेति * । उक्तोपपत्तित्रये-
ण । चन्द्रमा इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति । * चन्द्र-
मा इत्यादि * । श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति । * श्रद्धेत्यादि * ।

प्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः स एव स इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषय-
भावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता
आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात्
प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते ।
सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति वि-
मर्शः । तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणेनाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानु-
सारिणी कल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुति-
प्रकार इतिचेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषय-
ति । कुतः ? । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीय-

विभजन्ति । * तत्रेत्यादि । * तत्रेति * । सकामे यष्टरि फल एव
श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच
श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वाविषयं करोतीति गीतावा-
क्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः
कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्ध-
माहुः । * तत इत्यादि * । सूत्रात् सिद्धमाहुः । * तस्मादि-
त्यादि * ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ अस्या आहुतेः
फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * स्थितमित्या-
दि * । * स्थितमिति * निर्द्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छि-
न्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः । * सर्वे इत्यादि * । संशय-
बीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थं देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं
व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * नाधिकारिणः श्रुता इति * । न
श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति । * इष्टादिकारिण इत्या-

न्ते । श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादि-
कारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुति-
फलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो
रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चिद् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभा-
वादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामप्यनिष्टं
श्रूयते । तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रुतौ चाप्याय-
स्वापक्षीयस्वेसेवमेताँस्तत्र भक्षयन्तीति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्षय-
न्ते । ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः । अतः पञ्चाहु-
त्यभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः ।

दि * । * श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन चेति * । यो वै श्रद्धामनारभ्य
यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धघत इत्यश्रद्धालुनिन्दया उभयेऽस्य देव-
मनुष्या इष्टाय श्रद्धघते इति, श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः
फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या
निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक
इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसा-
म्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते । * इष्टादिकारिणामित्या-
दि * धूममार्गे आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति, तस्या आहुतेः
सोमो राजा सम्भवतीति चाँच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्ते-
ष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्वे इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ सूत्रमवतारय-
न्ति । * किञ्चिदित्यादि * । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन
व्युत्पादयन्ति । * नन्वित्यादि * । तदिति * । सोमात्मकं द्रव्यम् ।
परिहारं व्याकुर्वन्ति । * तेषामित्यादि * । गौणत्वे हेतुमाहुः । *

भक्षणं च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । स सर्वं भवति । तद्वैतत्वं पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणम् । तथाहि श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र यथा पशुशब्द एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा

—————

प्रकृतेऽपीत्यादिं * । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेदेतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम् । सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः । * सोमभावस्येत्यादि * । अग्र इति । तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति । * अन्नभाव इत्यादि * । अन्यस्येति * । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते । * ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि * । तुरूपपत्तिशङ्कानिरासे द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते । तत्र हेतुः । * अनात्मवित्त्वादिति * । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात् वामदेवादिवदात्मवित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्मभाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपष्टम्भकं व्याकुर्वन्ति । * तथाहीत्यादि * । श्रुतिरिति * । यावत्सम्पातमुषित्वेत्यादिश्रुतिः । * पशुशब्द इति * । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । * एवमत्रापित्यादि * । यथा स्त्रियं भुङ्क्त इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकं तथाऽत्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम् । न हि प्रयोजनं विना उपचारोऽपि युक्त इत्याश-

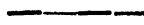
वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा स्तुतिः । चन्द्रस्य भक्षणन्तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, प्रथमां पिबते वह्निरिषादिरूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधिभौतिकानां देवानामशनमेव । तस्माद् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ७ ॥

क्षीयते वञ्चते च, तथैतेऽपि पुनः पुनरावर्त्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । नन्वाप्यायञ्चेत्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत् कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः । * चन्द्रस्येत्यादि * । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यानुमानभ्यां सिद्धत्वाच्च गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रमस्यैव षणो येन पुनरेधेरन् । ततश्च तन्नाशे, यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तत इति । आनन्दमीमांसायां च, ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्तीति विरुद्धयेत । एतेनैव भिक्षुक्तमप्यपास्तम् । अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति श्रुत्यन्तरे देवानामशनं निवारितमतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवाद्दरणीया तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति वृथाऽयं प्रयास इत्याशङ्क्यामाहुः । * देवानामित्यादि * । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्धौ यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतिः । अन्यथा, तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णादित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योर्युक्ता । नच ऋतं पिबन्तौ, अनश्नन्म्य इतिवद् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौतिकानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावाच्च प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणं नैतेषामत एषां सोमभावे बाधकाभावाच्च

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे दृष्टित्वमिति । सोमाद् दृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वाद् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्त इति निश्चितम् । तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, ? आहोस्विदनुशयवान् दृष्टिर्भवतीति ? ।

सद्वासनयाऽग्निमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति बाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः । तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपयिक-

कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षणस्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थतैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः * प्रथमेत्यादि * । ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयं, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः * सोमस्येत्यादि * । * सोमादिति * सोमभावानन्तरम् । * निश्चितमिति * सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवतीति सोमाद्धीनभावबोधिकाया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम् । * तत्र संशय इति * । तत्र भोगे संशयः * अनुशयवानिति * अनुपश्चाच्छेते कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः सोऽनुशयस्तद्वान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनं, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः * सद्वासनयेत्यादि * । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म सम्भवति तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कपूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः । एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृत-

शरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव
वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते—

कृतास्येऽनुशयवान्॥कृतस्य सोमभावस्यास्ये नाशे सति अनुशय-
वान् अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः ।
दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं तावद् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसा-

होमोत्तरं सोमभावस्ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि
न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां
धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया आकाशाच्चन्द्रमसमेप सोमो राजा त-
द्देवानामभ्रं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वाथैतमे-
षाऽध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायुमित्यादिकया श्रुत्यावसी-
यते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या
सम्पातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सु-
कृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिस्तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति
न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलं निष्का-
मानामवतारफलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रचयवात् सर्वस्य भोगः
प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रि-
यते तदा तत्र अभुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे यावत्सम्पातश्रुत्यनुरो-
धेनाऽवान्तरफलत्वबाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायाम-
ग्निमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम् ।
उक्तरूपेण देवकृतोद्यमन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्ररा-
हित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तहेतुद्व-
याभिरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति *
कृतेत्यादि * । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतप्रश्नप्रति-
वचने प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्य-
फलावधिकत्वेनाऽवान्तरफलभोगतत्सदत्ययाभावादत्ययपदविरोधा-
पत्तेः । अनुशयश्चात्राऽवान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः ।
अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * दृष्टमित्यादि * ।

धकताद्दशदेहवस्त्रादिसहित एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापि । स्मृतिश्च—‘यद्यत्र नः स्वर्ग्यसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद् वर्षे हरिर्घद् भजतां शं तनोति’ इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म अनुशयवत् एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्यते ।

ननु, अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेदत

—————

* अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यादिति * । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्त्यत्वेन कर्मनाश एतन्नाशात् प्रारब्धकर्मनिर्घाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् तथा सति गमनं न सम्भवेदतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापित्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाद्वाघवाच्च कर्मशेष एवानुशयोऽस्तु, न तु सामग्रीशेषोऽपिन्यत आहुः * स्मृतिरित्यादि * । तथाच्चाऽस्यां गाथायां शेषितं स्विष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा यत् स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनमिति स्विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तं, तेन कर्मजन्यो भोगसाधकसामग्रीलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषोऽतः स एवानुशय इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु ‘कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद् दुःखाद् विमुच्यत इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशयानिश्चय इत्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मस्मारकस्याभावेन पूर्वजन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः । पुनः शङ्कते * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । पूर्वजन्मस्मारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तद्देहमन्तरेण स्वकार्यासमर्थं सद्देहमाक्षेपस्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निष्प्रयोजन इति सोमभावनाशेषामपि साजात्यान्नाशापत्या प्रक्रान्तत्याग

आह ॥ यथेतम् ॥ यथागतम् । अन्यथा प्रश्नानिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह ॥ अनेवञ्च ॥ एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य जातत्वात् । चकाराद् वैराग्यसाहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो दृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति । तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्निखादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचरणं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निपिद्धाचरणं करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारी साधुर्भवतीत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव

ईहशोऽनुशये स्यादतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः । सिद्धान्तमाहुः । * यथागतमित्यादि * । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरुच्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुद्धेतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । एषां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य इदानीन्तनानां वैराग्यसाहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् । अत्रैवं सूत्रार्थः सिद्ध्यति । कृतात्यये, देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे मति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वाद् भिन्नाकारेण नीचैर्वृष्टिभावार्थं रहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः । इष्टस्मृतिभ्यामिति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । श्रुतौ

तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति किमनुशयसहभावेनेतिचेद्, न। चरण-
श्रुतौ या योनिरुक्ता सा उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समी-
चीनं कृतमिति ज्ञापिका । न तु तस्मिन्नन्मनि समीचीनकरणे नि-
यामिका । अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्माद्-
नुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति काष्णार्जिनिराचार्यो मन्यते ।

काष्णार्जिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् ।
तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्नि-
विद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्ना-
न्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

अध्याशो हेति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियाविशेषणं हेत्वर्थकं
वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचरतः कर्मतश्च ज-
न्मांक्तं, तथापि प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तमतोऽत्र तदेव
ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः । * नेत्यादि * । चरणस्य जन्मनि-
यामकत्वोपगमेऽपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्ध-
कर्मप्रत्यक्षविरोधात् । अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिका-
ऽपि चरणश्रुतिः, काकवद्देवदत्तस्य गृहमितिवत् पूर्वजन्मकृतं समी-
चीनकर्मोपलक्षयिष्यति । यद् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिम्
आसमन्तात् पद्येरन् । गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे
कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थः । अतः सिद्धमनुशयेनेति का-
ष्णार्जिनिराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः । * काष्णार्जिनीत्यादि *
भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः ।
* तस्मादित्यादि * । काष्णार्जिनिमतीयात् कर्मशेषरूपानुशयाद्
अस्य भोगसाधकन्मामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वा-
त् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयि-
तुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्यपेक्षितमित्यर्थः ।
एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति । * न हीत्यादि * । पञ्चाग्निविद्यायां हि

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयोजनाभा-
वात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेरिष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत् । अतः
कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं
भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थ इति चेन्न । तदपेक्षत्वात् ।
धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् काम्येष्टादिकारिणः फल-

उक्तप्रकारेण देवैर्दुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितो-
ऽतः साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलाऽवश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न
सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्र-
श्नादिवोधितप्रकरणपरिगृहीता, न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका ।
अतो नात्र शङ्कान्तरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

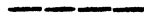
आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ साधारणानुशयपक्षे कि-
ञ्चिदाशङ्का परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्या-
दि * । अयमर्थः । चरणाश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैय-
र्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोऽपि पुमर्थः सि-
द्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मविधायकत्वं, तस्या अङ्गीका-
र्यम् । यथा, प्रतिष्ठन्ती ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति, केवलाद्यो भ-
घति केवलादीत्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिवोधेन रात्रिसत्रं कुर्या-
त्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रम-
णीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधाना-
न्निष्कामकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्चरणादेव प्राप्तं
भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति ।
* धूमादीति * । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पञ्चाद्यच्च । तस्या अपेक्षस्तदपे-
क्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरण-
श्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्युत्पादयन्ति * काम्येत्यादि * । द्वि-
विधा हीष्टादिकारिणो, निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसाम-
ग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्ध्यभा-

भोगानन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठातृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्वादिस्वरूपता च वक्तव्या । प्रजामनुप्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृत् इति च । त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृत्रैचिन्त्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्या, न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेऽपि अनुश-

चात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठातृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्तीति न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामऽसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, तद्य इहेत्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः । ननु, तद्य इहेत्यत्रान्नादानां रेतःसिन्धामेवोल्लेखस्तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यमतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः । * किञ्चेत्यादि * । यत्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि तत् किं रमणीययोनिराकस्मिकी त्वाभिप्रेता उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्शव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनस्स गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा'

याभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यन्ने व-
लिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेऽपि मलभावे शूकर-
भक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुपादिष्वन्नभाव एव यावत्

इति स्मृत्युक्तं वा । शुचौ तु चरिते शीलमिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्ध-
मन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा स्वकर्मणा पितृलोक इति
वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमधिकेन संस्कृतानां
सपिण्डीकरणवाक्यानुरोधाद्दस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा, प्रजा-
मन्वितिवाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम् ।
तथा, त्रैविद्यामामिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सामपात्वेन भवनं
वक्तव्यम् । नच सर्वेषां फलैक्यम् । तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभे-
देन च भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात्
कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयि-
तव्याः । इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति । 'ज्ञानं ज्ञेयं
परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तंति त्रिविधः कर्म-
संग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात् । एवं सिद्धे अस-
ङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थ-
मनुशयाऽवश्यं वक्तव्यः । एवं यथाऽन्यत्र तथाच प्रकृतेऽपि तथैव
प्रकृतचरणवाक्येऽपि शब्दात्ततः पूर्वस्मिन् धूममार्गवाक्ये च नाना-
ऽश्रानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादानुशयस्तत्रापि नियाम-
कत्वेनावश्यमभ्युपेयः । तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तः । नच
भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्क्यम् । ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्र-
कारस्य दर्शनादानुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न
स्यात् । तादृशरेतसोऽभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रम-
णीययोर्नि प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदनाप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशया-
ऽङ्गीकार्यः । नचान्नभावेऽपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरे-
तोऽनुत्पत्तिः शङ्क्या । तस्य गोप्रभृतिभिर्भक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्न-
भावस्य सिद्धः । अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्य-
कत्वे अनुसीद्व्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः

समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसाहित एव दृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलञ्च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोऽभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्ष-

सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेह । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराऽप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादनुशयेत्यादि * । * तस्मादिति * । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्ष्णाजिनिमित्तोपन्यासेन तदुपपद्येन च धूममार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यवश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्त इति बाधयितुं सूत्रमवतारयन्ति । * फलांश इत्यादि * । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षितं तत्तु स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथाञ्चित् पापात्पत्तिस्तदापि 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यन्त्रात्पतितं कथाञ्चिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टं' इति, यत् करापि यदश्नासीत्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयाऽपेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेऽपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयम्, एव उ एवेत्यादिश्रुत्या ईश्वरं ऋयैव नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव । ब्रह्मवादे 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासु-

माहैकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैत्र नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाऽऽहुतिर्निर्द्धारिता ॥ ११ ॥

देवात् परो ब्रह्मश्च चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णं फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोऽनुशयो निवर्त्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्त संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्र, कृतात्ययसूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बांधयन्, आन्तं मोक्षावधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सुकृतेत्यादि * । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोऽर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमिति चेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, धर्मं चरतीत्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैकपदार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति । * एवमित्यादि * । अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमर्थं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्धोमवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयोऽपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मात्मको मार्गस्तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे आत्मा च कर्मानुशयं विधूयेति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मत्तान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुति-

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते । इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां, ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनः समामनन्ति । अत्र च कपूयां योनिमापद्यन्त इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्माकर्मविकर्मेति त्रिविधकर्मविधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहुयात् । यस्य वेदश्च वेदी च विच्छि-

रेषमुक्तप्रकारेणानुशयवत एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्द्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * तुल्यत्वेनेत्यादि * । सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गं चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिणश्चैकरीत्या विचारे सोमभावतौल्यादैक्ये वाऽङ्गीकृते मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधात्नेष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । ननु सर्वेषां सोमभावेऽप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः । * अयमित्यादि * । कर्माकर्मविकर्मेति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृ-

द्येते त्रिपूरुषम् । न हिंस्याद् भूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् सोमभावाऽनन्तरमेवाऽकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसंहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तृणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरौ । अनुभवार्थमा-

निन्द्या अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् । विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैर्वर्णिकाधिकारिकः । तेषां च, न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् । विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावस्ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्भोगः, स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनायैव, तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा य इत्युभयोरविशेषोपसंहारावुक्तौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषाम् अकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितो, यच्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतं तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ * पक्षमिति * इष्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । * अनुभवार्थमिति * पुण्यफलाऽनुभवार्थम् । * अनुभूयेति * तत्सल्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहो, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः ।

रोहोऽनुभूयावरोहः । कुतः ? । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विस-
दृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेषा गतिः, सकामा नि-
ष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानर-
हिता द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः । श्रौ-
ते सोमभावः । तत्र त्रेताग्निविधानेन, निष्कामानामदम्भानां पु-
ण्यं स्यादित्यधिकारिविशेषणाद् । विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्त-
विधानात् । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहस्यायास्तस्मान्मुच्यत इति ।
तरति ब्रह्महसामिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे
सोमगतिरेव ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गा-
स्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात्

हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेषामित्यादि * । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्त्तृ-
णां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सामभावविलक्षणा इश्यत इत्य-
र्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * वेदे हीत्यादि * । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते
सोमभाव एवेत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते * तत्रेत्या-
दि * । निष्कामानामिति वाक्यं तु स्मार्तम् । श्रुत्योस्तु तैत्तिरीय-
स्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा । संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया । पुण्यः
स्यादिति पुण्यो लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं, पूर्वस्यां
यदर्वाचीनमेन इति श्रुतावुक्तम् । सामान्यतस्तद्विधानं, द्वितीयस्यां
तरतीति श्रुतौ । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण
निवृत्तत्वाद् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावंऽधिकारि-
विशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः । नन्वद्धीधानिनां गृह्यस्मा-
र्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-
रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कयामाहुः । * पूर्वेत्यादि * । * पूर्वजन्मधर्म-
स्येति * पूर्वजन्मीनस्मार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्य-
स्मार्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अत इ-

तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपा-
यमग्रे वक्ष्यति । पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गति-
नियामकः । त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव ।

वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः ।

ये चेह सखेनेच्छन्ते य उ चाऽनृतवादिन इति ।

यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावा-

त्यादि * । ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिस्तथाप्युत्तरया स संसर्गस्त्वनि-
वार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेऽप्युपायः सम्भाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घ-
टैवेत्यत आहुः । * ज्ञानेत्यादि * । * अग्र इति * । तदधिगम उत्तर-
पूर्वाग्रयोरश्लेषविनाशावित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्दहनादि-
संस्कारो ब्रह्ममेधस्तद्रहितस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधस्तस्य
प्रथमाहुतौ, वैवस्वतं संख्यमनं जनानां यमं राजानमिति मन्त्रे यम-
सम्बन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आ-
हुः । * पितृमेधेत्यादि * । अयं मन्त्रस्त्वर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध
इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वात्त्राहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियाम-
कः । त्रेताग्निबोधकपदाभावात् । केवलगृह्यस्मार्त्ताग्निवत्स्वप्याहि-
ताग्नित्वस्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च । तस्माग्निष्कामस्या-
र्द्धाधानिनोऽपि सोमगतिरेवेति निश्चयः । अतः परं गृह्यस्मार्त्तानां
गतिं विचारयन्ति । * त्रेतेत्यादि * । पापान्तराभावेऽपि त्रेताग्निरा-
हित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ।
* यमगतेरित्यादि * । तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृ-
ह्यस्मार्त्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्येत्यर्थः । ननु, वैवस्वते विविच्यन्त
इति हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः । सा च वैदिकानपि सङ्गृहीष्यति । त-
स्या गृह्यस्मार्त्तैकपरत्वे नियामकाभावादतो न पूर्वोक्ता व्यवस्था यु-
क्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः । * चित्तेत्यादि * । यस्य चित्तशुद्धिस्त-
स्योत्तरकण्डोक्तः पञ्चाग्निमन्त्रः । यस्य न सा तस्य, न साम्परा-
यः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम्, अयं लोको ना-
स्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वेशमापद्यते म इति यमवचनश्रुतेः पूर्व-

ऽभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वयव्यवस्था । एकस्यैतद् वक्तव्यम् ।
सकामनिष्कामभेदो वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात् सा
गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति व्यासादयः । “यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ।
पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभम्” इत्यादि । चकारा-
ल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

काण्डोक्ता वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तद्ब्रह्मव्यवस्था मन्त-
व्या । तत्र हेतुः । * अवश्यमित्यादि * । गतिर्हि पञ्चाग्निमभेदेन
काण्डद्वयेऽप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काञ्चिन्नोक्तयेत तदा गतिद्व-
यं सङ्कीर्येत । अतस्तद्भावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्रै-
कस्य यत् केनापि प्रकारेण जगन्वस्योक्तमस्य च यथा यथामेतद्गति-
द्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्करलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावनत्व-
स्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तद्-
र्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतरश्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति ।
ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु । उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य प्रा-
धान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वात्तद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्क-
यामाहुः । * वेदान्तिनामित्यादि * । तथाच, सदृशं चेष्टते स्वस्याः
प्रकृतेर्ज्ञानवानपि, न हि कश्चित् क्षणमपि जातु निष्ठत्यकर्मकृदिति
चाक्यात् कर्म तु नियतं, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वात् श्रवणमात्रात् सर्व-
स्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि सा वक्तव्यैवेति, ये चेति श्रुतिः पूर्वोक्त
एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ अपि सप्त ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् । त-
त्रापि, पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्या-
गतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवाद्रूपा बोध्या ॥

चेत्तनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमाऽऽलयगमनमङ्गीकर्तव्यम् ।
 षतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदे-
 ष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्माद् य-
 मगतिरस्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना
 एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यादत आह ।
 तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमायत्तास्तसेवकाः । अतो यम-
 स्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभो-
 गेऽपि । तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च * यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो
 बोध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * कि-
 ञ्चिदित्यादि * । आशङ्कं व्युत्पादयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि
 विलक्षणगतिदर्शनानुराधन, ये केचेति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिका-
 रिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां
 च ततोऽपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोऽपि तृतीयः पक्षः स्या-
 त् । अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावाभिनियामकाभावेन
 तद्गतेरप्राप्त्या तद्विरोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकु-
 र्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रापीति * नरकादिषु । तथाचैवं नर-
 कगतेप्राप्तिसिद्धौ तद्गतिविरोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीका-
 रस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकारसूचितं दूषणान्तर
 माहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गी-
 कृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते तदाऽस्याश्रौतस्य तृतीयत्वा-
 देव विरोधः । अथवा इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गी-
 क्रियते तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः । यद्वा तद्भोगे चित्रगु-

अथवा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धे पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगति
रेकैव स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वा-
न्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्माद् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु,
ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्य-
स्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कु-
तो नोक्ता । तस्माद् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षासिद्धिरित्याशङ्कां प-

साध्यधिकारवत् तेषां यमायत्तनाया अपि स्मार्त्तत्वात् तस्या अन-
ङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः । ननु स्मृतिविरोधः शिथि-
लः । श्रुतिस्तु यथा न वक्ति तथा न निषेधति । अतोऽप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेऽपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षा-
न्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि
श्रौतत्वं त्ववचनात् शक्यवचनमतः पापतन्नियामकयोः पौराणिक-
त्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरे-
कैव त्वन्मते श्रौती स्यात् तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धं विरोधः श्रौत
एवापतित इत्यर्थः । * मार्गद्वयसिद्धेरिति * । चन्द्रगतियमगतयोः
सिद्धः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपाताद्विरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

* साधारणेत्यादि * । सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय य-
मगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां तुशब्द-
व्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सू-
त्रं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रे-
ता स्यात् तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत । पञ्चा-
ग्निविद्याप्रस्तावेऽपि सांच्येत । अतो गतिबोधकस्थलद्वयेऽप्यनुक्त-
त्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धि-

रिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं विद्याकर्म-
णोरेव हेतुत्वेन निरूपणं, विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति
तयोरेव, प्रकृतत्वात्, कारणत्वात् । तेन कौपीतकिब्राह्मणेऽपि
प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उ-
क्तः । तस्माद् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता
तृतीयवाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोस्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, अथैतयोः पथोर्न
कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती-
खादिना जुगुप्सेनेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव
तृतीयोऽस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा
पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे, कीट. पतङ्गो

रिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि * । * सो-
मभाव इति * । प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयानात्मकधूममार्गोक्तश्च
सोमभावः । तयोरेव * प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं,
तद्य इत्थं विदुरिति विद्याया गौणफलार्थं, य इमे ग्राममित्यादिना
कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिर्न
तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कं
परिहरन्ति । * तेनेत्यादि । * मार्गद्वयमेवांक्तमिति * । इदं सांत्र-
स्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेना-
हुः । * ननु द्वयोरित्यादि * । * इत्यत आहति * यतः पूर्वसूत्रोक्ते-
ऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते अतस्तन्निवर्त्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र न
तृतीयमार्ग इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न,
यमार्गवाधो न । कुतः ? तृतीयेऽतथोपलब्धेः । तानीमानीत्यादिनांक्ते
मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः * समान-

यदि दंदशूकमिति योनौ निर्दृतेर्विद्यमानत्वान्न महापापोपभोगः ।
नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता ।
यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति तथापि

ब्राह्मण इत्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति
ज्ञेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च
बृहदारण्यकस्थम् । तत्र, कीट इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृ-
ष्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्दृतिस्तु महाभारते, कीट इत्यादिना बोध्या ।
तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगस्तादृशो न छान्दोग्योक्ते
तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः । ननु योनिनिर्वृत्या पाप-
भोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम् । 'नरकस्थोऽपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तु-
मिच्छति । नारक्यां निर्दृते सत्यां देवमायाविमोहित' इति तृतीय-
स्कन्धे नरकेऽपि निर्दृतिकथनात् । अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैल-
क्षण्यमित्यत आहुः । * एकवाक्यतेत्यादि * । तानीमानीत्यादिनो-
क्तस्य उभयोर्देवयानपितृयानयोरैकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता । पूरण-
प्रत्ययान्तस्य तृतीयाशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात् ।
मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात् । यममार्गस्य
तु भिन्नप्रक्रमर्पाडितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्ग-
द्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदा-
त्मकः स्यादस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येताऽतो न तदवैलक्षण्यमित्य-
र्थः । एतदुपपद्युक्त्यन्तरमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । * तथो-
पभोगः सम्भवतीति * । जायस्वेति मार्गेऽपि महोपभोगः सम्भव-
ति । तथाचैवमपि वैलक्षण्ययानपायाद्यममार्ग एतस्माद्भिन्न इत्यर्थः ।
ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु । पञ्चाग्निमार्गेऽपि य-
ममार्ग इव देहान्तरप्राप्तेर्जडभरते दर्शनात् । अत एव पञ्चाग्निमा-
र्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम् । तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे
जन्मद्वयाभावापत्तेः । अथ शरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते
तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन
वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमभाव इति सर्वसामञ्जसाय जायस्वेति

रम्भादिसंयोगे नरके च यथा तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्या-
हुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । त्रिभिरिति वचना-
त् । भरतोऽहमिति प्रतीतिश्च । ततः पूर्वमस्मरणाद् वाल्यादिव-
देव जन्मत्रयम् । तस्माज्जायस्वेत्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः ।
पञ्चाहुतिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्ग-
त्वान्न तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यमलोक-
गमनसम्भाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

मार्गस्यैव तृतीयत्वं भवतु वैलक्षण्यस्य मार्गभेदकताया अप्रयोजक-
त्वादित्याशङ्क्यामाहुः । * जडे त्वित्यादि * । वचनं त्वेकादश-
स्कन्धे नारदनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम् । स भुक्तभोगां त्यक्तवंमां निर्ग-
स्तपसा हरिम् । उपासीनस्तपदर्वी लम्बे वै जन्मभिस्त्रिभिरिति ।
अत्र या वैराग्यादिसम्पदुक्ता सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरे-
च्छायाश्च ज्ञापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा
निर्द्धारत् । प्रारब्धपक्षेऽपि तस्या द्वारत्वान्न शङ्कालेशः । * प्रती-
तेरिति * । पञ्चमस्कन्ध एव, अहं पुरा भरतो नाम राजातं जडो-
क्तायाः प्रतीतेः । एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवच-
मुक्तम् उक्तहेतुद्वयात् सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः । * तत्र
इत्यादि * । * ततः पूर्वमिति * । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच भ-
रतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वाद्ग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थानुल्यत्वेन तद्-
भेदान्नाहुतिक्रमभङ्गो, न वा तद्देहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र-
यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । * तस्मादित्यादि । ननु मा-
स्त्वेवमाहुतिक्रमभङ्गस्तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात्
संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत आहुः * पञ्चेत्यादि * । * तत्रेति * ।
मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेऽपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्
तेषां वाक्यादिश्रवणम् । तस्माद् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधक-
मिति सिद्धम् ॥ २० ॥

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र तृष्टेरन्नमिति तृतीयाहुतिः
सफला । पूर्वद्रव्यं शब्दैकसमधिगम्यम् । तृष्टेरन्नमिति साधनफल-
योः प्रत्यक्षत्वान्न तृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य
हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादस-
ङ्गतं तृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीये शब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ श-
ब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । स-
देव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र, तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजाये-
येति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र कच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्ते-
जस एव तद्दध्यापां जायन्त इत्यत्र कारणरूपापां निरूपणे शोकज-

स्मर्यन्तेऽपि च लोके ॥ दर्शनाच्च ॥ एतन्सूत्रद्वयभाष्यं त्व-
ऽतिरोहितार्थम् । एवञ्च सिद्धे यममार्गे, जायस्वेति तृतीयस्यापि वि-
वेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशो, न तु तस्य जायस्वेति मार्ग इति
सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ अधिकरणप्रयोजनं वद-
न्तोऽवतारयन्ति । * तृतीयामित्यादि * तथाच तृतीयाहुतावेतादृश-
शङ्कोत्थानाद् विचारयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * तृतीयाहुतावि-
त्यादि * । * शब्दसाम्येनेति * । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्ष-
शब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन ।
हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सदेवेत्यादि * । * उक्तमित्यन्तेन * । * आ-
सीदित्यत्रेति * अस्मिन् सन्दर्भे । * जायन्त इत्यत्रेति * । तस्मिन्

त्वमपामुक्तम् ।

अग्रे च, तस्माद् यत्र क्वच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन यदश्वश्रीयत तद्रजतं हिरण्यमभवदिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अग्निसमिद्रूपत्वाद्भवेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते । यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमा-

वाक्ये । तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः । * अग्रे चेत्यादि * तथाच कारणरूपापां प्रकृमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्तत्सन्दृष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । * अत इति * । उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्षणान्तात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्याधिदैविका भगवदवयवभूता एव बोध्याः । वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्वंव सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * शोकेत्यादि * इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकारम्भस्था । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । * अग्निसमिद्रूपत्वादिति * छान्दोग्येऽग्निरूपत्वाद् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥२१॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । * ऐक्य इति * पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने

काशमित्यादिना तिलमापा इति जायन्त इत्यन्तेन । तत्र यथेतमि-
 लाकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्तत्वादकाशस्य मा-
 र्गतैव । वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च
 विकृताः । तदनन्तरभावित्वाद् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न कार-
 णत्वमित्यशङ्क्य परिहरति । सा वाय्वादिरूपापत्तिराभाव्यापत्ति-
 रेव । वायुवदाभा आभानं मध्ये वायुमण्डलमागच्छन्ती आहुति-
 र्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देन
 च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्यो-
 तयति । कुतः ? । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते । चित्रतुरगादिषु वि-

धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । * इत्यन्तेनेति * विरो-
 धादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति । * तत्र यथेत्यादि * तत्र
 श्रुतौ यथेतमित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्त्तनम् आकाश एव । आकाशाच्च-
 न्द्रमसमिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाध्वनाभेद-
 दर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनम-
 पि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु वायुर्भूत्वेत्यादिषु तत्तद्भा-
 वः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वाद्-
 तस्तथेत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादे-
 शः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परि-
 त्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति * सेत्यादि * । ननु वाय्वादिवदा-
 भाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । *
 आकृतेरेव पदार्थत्वादिति * । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिश्रुत्या
 तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं भगवता निय-
 मितानि । अतस्तद्भवाभानेऽप्याकृतिसद्भावाच्च भवनोक्तिविरोध इत्य-
 र्थः । नन्वयं गौण्यैव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्व-
 न्ति । * तथेत्यादि * तथाच यद्येवं न स्यात् तदा चित्रतुरगादावपि
 तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात् तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रि-
 याऽपि तेन स्यात् । सा च न दृश्यत इति गौण्यैव तत्र निश्चीयत

कारस्य विकारन्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां न तदपि ।
नच, भूत्वाश्रुतेर्बाधः । प्रतिनियतपदार्था हि ते । भवनावरोहाभ्या-
मेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं
वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात्
तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं त-
द्रूपता । कुतः ? । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् ।
अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोप-
श्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति । बहुकालस्थितौ

इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः । एतं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति । *
विकारस्येत्यादि * । * इयमिति * तत्तुल्याकृतिरूपा । यथा, विप्रो
भूत्वाऽथ वृत्रहेत्यादौ । * उपासनायामिति * वाचं धेनुमुपासीतेत्या-
द्युपासनायाम् । तथाच तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येऽपि चेत्
तादृक्प्रयोगस्तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः । ननु तथापि त-
द्भावाभावे, भूत्वाश्रुतिर्बाधेताऽतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः ।
* नचेत्यादि * प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्विहिते निविष्टे जीवे
ताद्रूप्यमन्ननावरोहाभ्यामेव भूत्वेत्यस्य वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्व-
न्ति * अन्यस्येत्यादि * । वदने हेतुमाहुः * कारणेत्यादि * । * त-
थेवेति * । आकृतिमात्रेणैव । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । अतः
कारणभूता एवापो वर्पन्तीति पूर्वोक्तं निर्वाच्यम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * उपेत्यादि *
अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभेत्यनुवर्त्तते । तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तर-
माहेत्यर्थः । * अतिचिरेणोति * तृतीयाप्रतिरूपकं, न तु तदर्थकम् ।
अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्येतस्य, अतोऽन्नभावात् पुरुषभवनं दु-
ष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात् । यत् सिद्धं तदाहुः * अतस्तृतीय-

हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोऽपि दोषः । ऐक्यपक्षेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्माद् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति कथमस्यान्नत्वम् । अपूर्वान्नत्वेऽपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं रेतोभावः । चर्वणौदर्यपाकस्त्वावश्यक एव । नच जीवस्य जडभावः । मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । अन्याधिष्ठिते

त्यादि * । नन्वेवमवरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कयामाहुः । * भिन्नपक्ष इत्यादि * धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे । न कोऽपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवाक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वाद्ज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यतन्क्लेशवचनम् । न तु साधारण्येनेति, न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * चतुर्थीत्यादि * अन्नाद्रेतो भवतीति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषाग्नावन्नं जुह्वतीति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति न वेति सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * इति कथमस्यान्नत्वमिति * अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । * अपूर्वान्नत्व इति * प्रोक्षणादिनेव आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वान्नत्वे । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अन्याधिष्ठित इत्यादि * । उक्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निवद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्द्वलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

रु० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६ ०	६६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागण्डपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैऋत्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम् ३ ०	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४ ०	४ ४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८ ०	८ ८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३ ०	३ ३ ०
दुपटीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिं स० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि ७	७ ०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३	०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप- राक्रमसहितः खण्डे २	२ ०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १०	०
ग्रहसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।	
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य- व्याख्या समेतम् खण्डानि ९	९ ०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक- संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

